

Kozák Gyula: Szent csőcselék*

Szociológusként évtizedek óta izgat az a kérdés, hogy akár az '56-os magyar forradalomban, akár más forradalomban kiből lett felkelő, kiből valamilyen testület vezetője vagy funkcionáriusa, ki vállalt politikai szerepet, és ki bújt el, a túlélésre játszva, gyávaságból vagy éppen egészséges életösztöntől vezérelve.

Három forradalom

1956-ban Magyarországon három forradalom zajlott egymás mellett. Célkitűzéseik – lényegüket tekintve – azonosak voltak, és a résztvevők között létezett – intenzív vagy kevésbé intenzív – kommunikáció, tevékenységük során hatással voltak egymásra. A három forradalom gyakran szervesen összekapcsolódott, máskor azonban egymás ellen, de legalábbis nem szinkronban fejtette ki a tevékenységét. A három forradalom egyike sem tudta volna megvívni saját harcát a másik kettő nélkül, de mind a forradalom napjaiban, mind az utóvédharcok és a megtorlás idején gyakori volt, hogy résztvevők között nem volt összhang, egymás tevékenységét kritizálták, sőt úgy érezték, hogy a másik kettő valamelyike akadályozta az ő forradalmuk sikerét, vagyis hitük szerint az egész forradalom sikerét.

Az első forradalom az értelmiségé, a volt kommunista pártelité, a nagyimréseké, a petőfi körösöké és a hozzájuk csatlakozó, diákoké, egyetemistáké volt. Az első forradalom leginkább a fővárosé volt.

A második forradalom a munkástanácsok, a forradalmi bizottságok és a nemzeti bizottságok forradalma volt, de elsősorban a munkástanácsoké. Nem véletlen, hogy ez tartott a legtovább, ez volt a legerősebb, mert az első forradalom politikai célkitűzéseit gyorsan magáévá tudta tenni, azt ki tudta egészíteni a sajátjaival, és kellően szervezett tömegeket tudott rendkívül gyorsan maga mellé állítani. A munkástanácsok és a helyi forradalmi szervezetek helyzete azért volt viszonylag könnyű, mert azok már meglévő organizációkra támaszkodhattak: a munkahelyeken együtt élő és dolgozó emberek ismerték egymást, tudták, hogy kiből lehet megbízni, kinek milyen képességei vannak, ezért maguk közül rendkívül gyorsan és szinte tévedhetetlen pontossággal tudták kiválasztani az alkalmas vezetőket, akik pragmatizmusukkal és helyismeretükkel tűntek ki. A munkástanácsok egyszerre képviselték a munkahely és annak dolgozói érdekeit, a munkásság egészének az érdekeit és az ország érdekeit. A nemzeti bizottságok a mindenkor helyi erők egyensúlyát megteremtve az élet folyamatosságát igyekeztek biztosítani, a közigazgatás funkcióinak átvételével, a forradalom által diktált feltételeknek megfelelően.

A harmadik forradalom az utcáé volt, a fegyveres felkelőké. Ha a munkástanácsokra a higgadtság, tudatosság és megfontoltság, a politikai elitre a túlzott aggodalmasság és a túlideologizáltság volt a jellemző, akkor a felkelőkre a meggondolatlan lelkesedés, a reménytelen harc vállalása, a (szinte biztosan öngyilkos) hazafias szembeszállás előbb az ÁVH-val, majd a szovjet hadsereggel. Ismerve a fegyveres felkelők szociológiai összetételét, társadalmi eredetét, már ennek alapján is levonhatjuk a következtetést, hogy őket a differenciáltan megfogalmazott politikai vagy/és gazdasági célok nem foglalkoztatták, cselekvéseik alapja és mozgatója néhány, általuk könnyen mérhető és interiorizálható jelszó volt. Mivel ezek a jelszavak korábbi életük összes nyomorúságának forrására világítottak rá, nem maradtak üres frázisok, hanem nagyon is élővé váltak a felkelők számára. Még azok számára is, akik rendszerfüggetlenül váltak elnyomorodottá, akik más politikai klímában is a társadalom periferiájára kerültek volna. De ez természetes is, hiszen minden ember (vagy majd' mindegyik) bajainak, nyomorúságának forrását igyekszik személyén kívülre helyezni. Azt gondolom, hogy a nemzeti függetlenség, az idegen hatalom kiűzése nem nemzetspecifikus, s nem is korszecifikus. Minél több fájdalmat, keserűséget okoz egy idegen hatalom (függetlenül attól, hogy ezeknek a fájdalmaknak személyre lebontva mennyire volt ténylegesen oka a magyar forradalom esetében a megszálló Szovjetunió), annál erősebb ellene az indulat, annál elementárisabb gyűlölettel lehet ellene fellépni. Mivel a történelmileg cselekvő ember leginkább előképek, korábbi ismert példák, minták alapján fejt ki a tevékenységét, a felkelőkre is az analógiás gondolkodás volt a jellemző. Még az alacsonyán iskolázottak is tanultak a török hódoltságról, a porta uralmáról, a Habsburgok mint idegen hatalom elleni küzdelemről, a tatárdúlásról, tehát létezett egy erős történelmi

előkép, amely azt sugallta, hogy a nemzetet leigázó idegen hatalom elleni harc igazságos. És ezt az indulatot csak erősítette az 1848–49-es forradalom és szabadságharc viszonylag közeli hagyománya, amely generációról generációra örököltette az oroszellenességet.

De hasonlóan igazságos az idegen hatalmat kiszolgálók elleni harc is. Az idegen hatalmat (a Szovjetuniót) Magyarországon a kommunista pártapparátus és az ÁVH szolgálta ki a legszembetűnőbb, a legközismertebb módon. S ez – anélkül, hogy újabb bizonyítékokat kellett volna keresni – nyilvánvalóvá is vált a fegyveres harc kitörésekor a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai székházánál, október 23-án este, hiszen az épületbe vezényelt ÁVH-sok nyitottak tüzet a tüntető tömegre. A pártemberek és az ávósok mellett természetesen ellenségnek számítottak azok a reguláris katonai egységek is, függetlenül attól, hogy azok ávósok voltak-e vagy sem, amelyek fegyveresen léptek fel a forradalom ellen, S megfordítva, számos esetben ellenséggé vált a sorkatonaként az ÁVH-hoz kerülő kiskatona, vagy az a pártfunkcionárius is, aki egyébként Nagy Imre híve volt.

Amíg a Rádiónál nem dördültek el a fegyverek, addig senki nem akart sem vért látni, sem vért ontani. Nagy kérdés, hogy ha valóban teljesülnek a politikai követelések, kielégült volna-e a nép, megelégedett volna-e azzal, hogy a tüntetések résztvevőjeként sikerre vitte az egyetemisták, nagyimrés értelmiségiek, petőfi körösök követeléseit?

Ha nem következett volna be a szovjet fegyveres intervenció, ha nem lőnek a Rádiónál, ha a Nagy Imre-beszéd után békés éjszaka, majd munkás hétköznapiak következnek, és megindulnak a reformok, javul az életszínvonal, gyengül a mindennapi életben a párt befolyása, megkezdődnek a tárgyalások a szovjet csapatok kivonásáról, megindul az ÁVH fölszámolása, a gyűlölt vezetők leváltása, tehát ha a 23-i tüntetések követeléseinek megvalósítása elkezdődött volna, a nép örömmel tudomásul vette volna (miként az értelmiségiek is), hogy a 23-i nap történelmi jelentőségűnek bizonyult, meghozta a várt eredményeket, és kíváncsian figyeli, hogyan alakulnak az ország viszonyai, belső és külső körülményei, hogyan veszi át Nagy Imre a miniszterelnöki posztot, és hogyan kezdi meg az ország konszolidálását.

A nép nem vágyott főszerepre. Hogy főszereplővé vált, annak a külső körülmények az okozói. Október 23-án estig a nép néző volt, illetve statisztált, jelenlétével megerősítette az első forradalom, az értelmiség követeléseit, amelyekkel mélyen egyetértett.

A 23-án este bevonuló szovjet csapatok nem voltak felkészítve a városi harcra, ezért az esélyeik különösen rosszak voltak. A reguláris hadsereggel szemben a kis létszámú felkelőegységek is komoly eséllyel vehették fel a harcot. A szovjet csapatok tűzereje azonban igen jelentős volt, s így erejüket demonstrálva tankjaik végigvonultak a Nagykörúton és az első emelet magasságában szétlőtték a házakat. Azonban az akkor alakuló, helyüket és funkciójukat kereső felkelőkkel nem tudtak a siker reményében harcra szállni.

Mielőtt a felkelőkről részletesebben szólnék és megkísérelném ismertetni harci módszereiket, röviden összehasonlítom a magasan szervezett reguláris (itt szovjet) hadsereg és a spontán kialakuló városi felkelőcsoporthoz szervezeti, szervezetszociológiai felépítését.

A reguláris hadsereg esetében a harcászati célok (a taktika és a stratégia) meghatározása „felül” történik, és parancsok formájában jut el az alsóbb egységekhez. A különböző szintek parancsnokainak kiválasztása a felsőbb szintek által kijelöléssel/kinevezéssel történik, és ennek során kapják a katonák a rangot és a beosztást. Egyáltalán a reguláris hadseregben léteznek rangfokozatok és beosztások. A reguláris hadsereget szigorúan előírt tagoltság jellemzi, mind vertikálisan, mind horizontálisan, és ez a tagoltság a funkciókat is kijelöli és egyben le is fedti. Minden reguláris hadsereg legfőbb kohéziós ereje a hierarchia és a feltétel nélküli engedelmesség a parancsnoknak, még azokban a hadseregekben is, amelyekben önkéntesek vagy zsoldosok harcolnak. (Az önkéntesek és a zsoldosok ugyanis abban a pillanatban, amikor belépnek a hadseregbe, tudomásul veszik, hogy alá kell vetniük magukat az ott uralkodó hierarchikus rendnek.)

A reguláris hadseregben a harcoló egységeket kiszolgáló egységek segítik, mint például a logisztika, a hadtáp, az egészségügyi és műszaki szolgálatok, a hírszerzés, felderítés stb. A különböző posztokon szolgáló katonák megfelelő szakkiképzésben részesülnek, a hadsereg szokásainak megfelelően felkészítik őket a feladataik ellátására, és a követelményeknek kemény szankciók terhe mellett eleget kell tenniük. A reguláris hadseregekben ideológiai képzés folyik, alkalmazzák a lelkesítés különböző formáit, hogy a katonák lelki diszpozíciója megfelelő legyen a nehéz helyzetek elviselésére. A helytállást pszichológiai eszközökkel is serkentik, de szimbolikus és materiális jutalmakkal is honorálják (dicséret, előléptetés, kitüntetés, eltávozás, rendkívüli szabadság, a leszerelés utáni előnyök a polgári életben).

A felkelők esetében minden a fentiek ellentéte. Mivel maguk a harcoló csoportok spontán módon jönnek létre (erről az adott helyen még lesz szó) a célokat nem felülről határozzák meg, hanem a csoport maga jelöli ki, gyors konszenzus alakul ki, maga a cél differenciálatlan, egydimenziós (a magyar forradalom esetében a szovjetek elleni harc, minél több szovjet katona és fegyver elpusztítása, megsemmisítése, megszerzése). A konkrét cél szükség szerint nagyon gyorsan változhat, a taktika és a stratégia ritkán válik szét, különösen a kezdeti időszakban. A felkelők parancsnokai (felkelőcsoportok vezetői) spontán kiválasztódás útján kerülnek posztjukra, s csak néhány közös akció után történik meg a „leváltás”, „lecserélés” vagy megerősítés, az addigi tevékenység sikerének a fényében. A hangerőnek, az agresszivitásnak is jelentős szerepe van a felkelőcsoportok vezetőinek kiválasztásánál, kiválásánál, de az intellektuális vagy éppen a harcászati gyakorlatból adódó fölény is oka lehet egy parancsnok elfogadásának. A legitimálás viszont mindenképpen „lent” történik, s nem a felsőbb szinteken – hiszen számukra felsőbb szint nincs is.

A felkelők is törekednek arra, hogy tevékenységük „háttéré” biztosítva legyen, vagyis legyen táplálékuk, legyen fegyverük, szállítóeszközük, szállásuk, bázisuk stb., de ezek biztosítását saját soraikból verbuvált, illetve önként jelentkező személyekkel látják el, akik az esetek többségében multifunkcionálisan tevékenykednek, nem kizárólag egy feladatot látnak el. A fegyveres harcok sofőrré válhat, a szanitéc is fegyvert ragadhat és harcolhat, ha a helyzet úgy kívánja. S mivel a felkelők egységei, csoportjai egymástól függetlenül tevékenykednek, a logisztikai tevékenység legfeljebb egy-egy csoport esetében és akkor is csak igen alacsony szinten és kis földrajzi területen valósítható meg. Tervezésük rövid időre szól, sokkal inkább a pillanatnyi taktikai szempontok dominálnak, mint a hosszabb távú stratégiaiak.

A funkciók keveredése azonban gyakran vezetett anarchiához, s ebből az anarchiából csak a konkrét harci cselekmény kovácsolt rövid időre rendet. Tovább nehezíti a felkelőcsoportok belső struktúrájának a leírását, hogy a csoportok tagjai nem voltak állandóak, a felkelők gyakran sodródtak (önszántukból vagy a körülmények, a harci cselekmények eseményei okán) egyik csoporttól a másikhoz, s ott folytatták, ahol abba hagyták, vagy ellenkezőleg, egészen más feladatokat végeztek, mert az új helyen arra volt szükség.

Szemben a reguláris hadsereggel, a felkelők olyan lelki alapdiszpozícióval kerültek a csoportokhoz, amelyeket az megerősített, s nem volt szükség az ideologikus megfogalmazásra. Ennek az alapdiszpozíciónak a bázisa az idegen hatalom elleni gyűlölet, a nemzeti szabadság vágya, az idegen uralom kiszolgálóinak a kiszorítása a hatalomból.

Amikor létrejött a nemzetőrség, az ideologikus célok ugyan nem változtak, de a legitimációs szint igen. Ugyanis, amíg a felkelők spontán módon létrejött csoportjai harcoltak a szovjetek ellen, addig a legitimációjukat abból merítették, hogy feltételezték: a nép érdekeit képviselik, még akkor is, ha erre formálisan nem kaptak felhatalmazást, megbízást. Illetve: attól a közegtől, amely közvetlenül körülvette őket a harcok első szakaszában, megkapták a legitimációt, ugyanis a tüntetők, az utca népe mellettük állt, s az első napokban a lakosság azzal, hogy segítette a harcosokat, enni adott nekik, bújtatta őket, biztosította számukra a megfelelő hadállások elfoglalását, tanácsokkal látta el stb., tulajdonképpen a szükséges legitimációt is biztosította. Az önlegitimáció másik forrása volt, hogy a felkelők rendpártiak voltak. A rend fenntartására, a közbüntényes cselekmények megakadályozására törekedtek, vagyis rendőri, rendfenntartói funkciót is elláttak. Az interjúkból, visszaemlékezésekből is az derül ki, hogy nem fordultak elő üzletfeltörések, lopások, közbüntényes

cselekedetek. Figyelemre méltó, hogy még azok is ezt hangsúlyozzák, akik korábban közbüntényes cselekedetekért voltak elítélve. Hiszen éppen azok, akik priusszal rendelkeztek, a szent szabadságharcban kívánták korábbi életük sarát, múltjukat lemosni magukról. A felkelők közötti sikeres tevékenységükkel éppen azt kívánták bizonyítani, hogy ők nem bűnözők, s hogy a nemzeti függetlenségért vívott harcban rehabilitálódnak. Hősiességükkel, helytállásukkal a forradalom győzelme utáni időszakra megszerzik a tisztességes polgári élet folytatásához szükséges jogosítványokat. Ez a szándék nyilván nem fogalmazódott meg bennük ilyen explicit formában, s főleg nem fogalmilag határozták meg helyüket, szerepüket a harcokban, hanem a minden emberben meglévő elismerés iránti vágy, mások megbecsülésének kivívása motiválta őket, amikor a felkelőcsoportok normáit magukévá tették, illetve maguk is alakítói voltak azoknak. Rablóból lesz a legjobb pandúr, tartja a mondás, s ez messzemenően érvényesült a felkelők esetében is. Később, amikor a csoportok belső életéről, a kialakult morális értékekről szöveg, világossá fog válni, hogy a nehéz sorsú, külvárosi, iskolázatlan, s ne féljünk kimondani, gyakran büntetett előéletű, lumpen elemek, hogyan tudtak erkölcsileg emelkedetté válni, hogyan tudták életük korábbi normáit beemelni abba a harcos létformába, amely akkor a társadalom nagy többsége által pozitív értéként elfogadott volt.

Az anómiáról – általában

A forradalom fegyveres felkelőinek jelentős részénél az anómiaelmélet segítségével választ kaphatunk cselekedeteik motívumaira.

Különbséget kívánok tenni a deviáns magatartások képviselői és az anómiás személyek között, annál is inkább, mert a deviancia irodalma elég pontosan megjelöli azokat a magatartásformákat, amelyeket vizsgálata tárgyául választ, míg az anómia vonatkozásában meglehetősen eltérő fogalmkészlettel dolgoznak a kutatók, még a legautentikusabbak is. (Merton, Durkheim, McIver, Riesman stb.)¹

Az anómia Durkheimnél a viszonylagos normanélküliséget jelenti valamely társadalomban vagy csoportban. McIver szerint „az anómia olyan ember lelkiállapotát jelöli, akinek erkölcsi gyökereit kitépték.” McIver gondolatmenetét nem követjük tovább, mert megítélésünk szerint túláltalánosít, és azt állítja, hogy az anómiás ember minden vonatkozásban normanélkülivé, felelőtlené válik: „...egyedül a tagadás filozófiájában hisz. Nincs jövője és múltja. Az anómia olyan lelkiállapot, amelyben törést szenved vagy végzetesen meggyengül az egyénben a társadalmi összetartásnak – az erkölcs fő mozgatórugójának – az érzése.”² Nem érthetünk egyet McIver túláltalánosításával, mert a pszichopata bűnöző kivételével nem létezik olyan ember (bizonyos agyi károsodásban szenvedőktől eltekintve), akinek ne lennének normái, aki ne kötődne bizonyos általa elfogadott értékekhez, egyéni vagy csoportnormákhoz. Gondoljunk csak arra, hogy a legelvetemültebb bűnözők is kivetik maguk közül a börtönben azokat, akik kisgyermeket rontottak meg, papot vagy gyermeket gyilkoltak. A totális normanélküliség nem létezik ugyan (Még a Gulágon évtizedeket eltöltött közbüntényesek között sem!), annál gyakrabban fordul elő, hogy egy adott társadalom által közvetített, hivatalosnak deklarált értékek a társadalom széles köreiben visszhangtalanok maradnak, azokhoz nagyon sokan ellenségesen viszonyulnak, szembeszegülnek, s akik nem képesek az általuk hamisnak ítélt, elutasított normák helyére saját, máshonnan származó értékeiket állítani, azoknál úr képződik, s ez az úr kritikus történelmi helyzetben könnyen új értékek befogadására teszi képessé a korábban anómiásnak tekinthető személyt.

Azt állítom tehát, hogy a forradalom fegyveres felkelőinek jelentős hányada anómiás személyiség volt. Merton – jellegzetesen amerikai megközelítéssel – a kulturális (vagyis a társadalom nagy többsége által elfogadott) célok és az intézményes normák, valamint az individuum közötti konfliktusban véli fölfedezni az anómia okát. Szerinte a kultúra (ami azt a világegészet jelenti, amelyben az emberek mindennapjaikat élik, annak valamennyi szabályával, kötelezettségével) három axióma elfogadását követeli meg: „[1] először mindenkinek ugyanazokért a »nagyraevágó« célokért kell küzdenie, hiszen ezek mindenki számára elérhetők, [2] másodsor, a jelenleg elszenvedett látszólagos kudarc csupán egy állomás a végső siker felé vezető úton, [3] harmadszor, az az igazi kudarc, ha valakiben alábbhagy, vagy megszűnik a becsvágy.” (M. 352. o.)

Az első axióma [1] maradéktalanul érvényes volt az ötvenes évekre, mindenkinek ugyanazokért a „nagyraevágó” célokért kellett küzdenie (a szocializmus felépítése). A második axióma [2] némi

megszorítással szintén igaznak mondható: hiszen az „osztályellenség” kivételével mindenki számára elérhetőnek tételezettek voltak azok a célok, amelyekért áldozatot is kellett hozni. A harmadik axióma [3] esetében figyelembe kell vennünk azt a sajátos helyzetet, hogy a becsvágy megszűnését nem egyéni kudarcként könyvelte el a politikai hatalom, hanem éppen a hatalommal való szembefordulásként. Ám az egyén felől nézve a becsvágy megszűnése valóban anómiaforrás lehetett.

Ami a Merton-féle közelítés hazai viszonyokra történő adaptációját különösen megnehezíti, hogy amíg az amerikai társadalom – bár vertikális és horizontális tagoltsága sokkal nagyobb volt a magyarénál – valóban tudott közös célokat kitűzni, addig a magyar társadalomban (bár a hatalom deklarált az egész társadalom számára közös, nagy célokat), a kitűzött nagy célok megvalósítása csak úgy történhetett meg, hogy a hivatalosan kirekesztettek népes csoportjai meg voltak fosztva mind a célok megvalósításában való, saját szintjükön történő részvételtől, mind a majdani eredmények élvezetétől is. Valóságosan azonban még a hivatalosan nem kirekesztettektől is aránytalanul hatalmas áldozatot követelt a rendszer és a célokat túlon túl messzire helyezte. Ezért aztán azok is eltompultakká, „státuskötelezettségüket” elhanyagolókká váltak, akik pedig (feltéve, hogy a célok megvalósulnak) részesedhettek volna az eredményekből.

Az ötvenes évek magyar társadalmát olyan intézményrendszer jellemezte, amely rendkívül szigorú szabályokban rögzítette, hogy az egyén számára mely eljárások engedhetők meg, s melyek a tiltottak. Ezekhez a szabályokhoz pontosan hozzá voltak rendelve az elvárt magatartások, s a bekövetkező eredmények. Ugyanakkor szigorú előírások voltak arra vonatkozóan is, hogy mely eljárások engedhetők meg, s melyek nem az intézményesen szabályozott viselkedés területén. Bizonyos magatartásokat a rendszer jutalmazott, másokat büntetett.

Merton elmélete azért nem alkalmazható változtatás nélkül az ötvenes évek magyar társadalmára, mert ő a szervesen fejlődő, nyitott amerikai társadalom vizsgálata alapján vonta le a következtetéseit, míg Magyarországra egy kívülről kényszerített norma- és intézményrendszer volt a jellemző. A büntetés-jutalmazás mechanizmusa ugyanis nem illeszkedett semmilyen korábbi magánmorálhoz, magánértékrendhez, de még a korábbi történelmi korszakok egyes társadalmi csoportjainak értékrendjéhez sem. Az amerikai társadalom összes ellentmondásával együtt racionális társadalom volt, a magyar pedig nem. Éppen ebből következik, hogy az anómia esélye sokkal nagyobb volt a magyar társadalomban, mint az amerikaiban, hiszen nálunk nem voltak menekülési lehetőségek, nem volt az egyén számára vigaszág, és a társadalom is sokkal súlyosabban szankcionálta azt, aki nem a megfelelő értékrendet vallotta magáénak. Aki kudarcot vallott, az önmaga és a társadalom számára is elveszett. Amíg az amerikai társadalomban a belső és a külső értékek harmóniája a szerves fejlődés eredményeképpen biztosított volt, hazánkban a társadalomra ráerőszakolták azokat az értékeket, amelyek szerint gondolkodni, cselekedni kellett. Amikor Merton azt írja, hogy „igen erős, néha kizárólagos hangsúlyt kaphat bizonyos célok értéke, ugyanakkor viszonylag kevésbé törődnek a célok eléréséhez intézményesen előírt eszközökkel. [...] Ebben a feltételezett, szélső esetben megengedett lesz bármilyen eljárás, amely a mindennél fontosabb cél eléréséhez elvezethet.” (M. 342. o.) akkor nyilván olyan szélsőséges helyzetekre utal, mint a természeti katasztrófa vagy a háború. Magyarországon viszont az ötvenes években a mindennapokra volt jellemző „a mindennél fontosabb cél elérése...” – márpedig a mindennapokat nem lehet állandó vészhelyzetként megélni.

S Merton így folytatja: „A társadalmi pozíciók versengés útján történő elosztását úgy kell megszervezni, hogy ezen a renden belül minden pozícióhoz megteremtsék a belőle fakadó státuskötelezettségek teljesítésére vonatkozó pozitív ösztönzéseket. Máskülönben a normálistól elütő magatartás jön létre.” (M. 344. o.) Bár az ötvenes években létezett olyan szabályrendszer, amely a társadalmi pozíciók elosztásáról szólt, ez azonban nem függött össze a célok valóságos eléréséhez vezető tevékenységekkel, vagyis eleve bele volt programozva, hogy a társadalom egy jelentős része eltompul, közönyössé válik, s kialakul az a jelenség, amit normanélküliségnek nevezhetünk. A fegyveres harcosokhoz, az ő motívumaikhoz szeretnénk eljutni, de ezt nem tehetjük egyetlen lépésben. Meg kell néznünk, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a társadalomban megjelenő, normaként deklarált értékekhez.

Merton az alkalmazkodás öt fajtáját különbözteti meg. Az 1956-os forradalomra vetítve arra teszünk kísérletet, hogy az értékekhez való alkalmazkodás típusait adaptáljuk a hazai viszonyokra, s megnézzük, van-e valamennyinek hazai megfelelője.

I. A konformizmus a legáltalánosabban elterjedt reakció, amely biztosítja a társadalom üzemszerű működését, s amely nélkül nem lehetne fenntartani a társadalom stabilitását. Az ötvenes évek első felének magyar társadalmában is e magatartásmód képviselői voltak a legnagyobb számban.

(Függetlenül attól, hogy ezt a magatartásmódot, életszemléletet a társadalomra rákényszerítették-e, vagy a társadalom zöme önként vállalta.)

II. Az újítás. „Az alkalmazkodásnak ez a formája intézményesen tiltott, de gyakran hatékony eszközökkel kívánja a sikernek... legalább csalóka látszatát elérni. Erre a reagálásmódra akkor kerül sor, ha az egyén magáévá tette a kulturálisan hangsúlyozott célt (kiemelés tőlem – K. Gy.), de nem fogadta el azokat az intézményes normákat, amelyek a cél elérésére igénybe vehető módszereket és eszközöket megszbadják.” (M. 356. o.)

„...[Ha] valaki valamilyen célhoz érzelmileg rendkívül kötődik, akkor annak elérése érdekében kész kockázatot vállalni, s ezzel a beállítottsággal minden társadalmi rétegben találkozhatunk.”³ Az újítást, mint alkalmazkodástípust jól példázza a párton belüli politikai ellenzék, a Nagy Imre-csoport és az ő követőik, illetve a velük szinkronban cselekvő értelmiségiek.

„Deviáns viselkedés akkor jelentkezik tömegesen, amikor valamilyen kulturális értékrendszer mindennél inkább magasztal bizonyos, az egész társadalom számára, a lakosság egésze számára egyaránt érvényes sikercélokot, miközben a társadalmi struktúra a lakosságnak egy tekintélyes hányada számára szigorúan korlátozza vagy teljesen elzárja a célok elérésének megengedett és helyes eszközeit.” (M. 366. o.) Merton mintha csak azt írta volna le, hogy Magyarországon mindenki egyenlő volt, de voltak, akik még egyenlőbbek voltak. Magyarországon a legerősebb frusztrációs forrás talán az volt, hogy a gyakorlat éppen a munkásosztályt rekesztette ki azokból a javakból, amelyek az ő nevében hatalmat gyakorlók számára biztosítottak voltak. S ez, ha nem is devianciához, de az anómiás állapothoz vezetett.

III. A következő alkalmazkodási típus a ritualizmus. Az egyén, noha elutasítja azt a kulturális kötelezettséget, hogy előrehaladjon a világban, s szűkíti a távlatait, továbbra is szinte kényszerítő erővel kötődik az intézményes normákhoz. (M. 372. o.) „...a nagy becsvágy kudarcra és különböző veszélyekre vezet, míg a kevésbé nagyravágyó törekvéseknek megelégedettség és biztonság a jutalma. ...Ezzel a beállítódással találkozhatunk a munkások között, akik gondosan állandó szinten tartják termelésüket, ...nehogy felfigyeljenek rájuk, ...ha teljesítményük növekszik vagy csökken.” (M. 373–374. o.)

A ritualizmus magyar képviselője talán a szürke, puritán pártharcos, aki a kudarc ellen van programozva, egész magatartásával azon fáradozik, hogy az egyszer már megemésztett világ minél változatlanabb maradjon, mert abban már kiigazodik. Ő számít a hatalomra, de ezért cserébe elvárja, hogy a hatalom is számítson rá.

IV. A negyedik alkalmazkodási típus a visszahúzódás. „Szociológiai szempontból ők az igazi idegenek, mivel nem fogadják el a közösen vallott értékeket, csak fiktív módon tekinthetők a társadalom tagjainak, hiába tartoznak valóban a népességhez.” (M. 378. o.)

Merton szerint ebbe a csoportba tartoznak a pszichotikusok, az autisták, a páriák, a számkivetettek, a csavargók, az alkoholisták és kábítószeresek... Ők azok, akik elutasítják a kulturálisan előírt célokot s magatartásuk nem igazodik az intézményes normákhoz. Az ötvenes évek magyar társadalmában ők voltak a deklasszáltak, a földjüktől megfosztott kulákok, a volt arisztokraták, az egykori tőkésék, a kommunizmussal korábban is szemben álló pártok tagjai, mindazok, akiket a kommunista hatalom kitaszított, osztályellenségnek minősített.

A visszahúzódók saját csoportjuk értékeihez, normáihoz igazodhatnak. Ellentétben azonban a mertoni visszahúzódókkal, akiknek jelentős része nem az anómiás, hanem már a deviáns csoportba tartozik, a magyar visszahúzódók rendkívül stabil értékháttérrel kerültek peremhelyzetbe, s főleg nem önként vállaltan lettek visszahúzódók.

Esetükben – megint Mertont idézem – „kettős konfliktus jön létre: az intézményes eszközök adaptálására irányuló, belsővé vált erkölcsi kötelezettség összeütközik az egyénre nehezedő nyomással, hogy nem megengedett eszközökhöz nyúljon (amellyel esetleg elérheti a célját), az egyén viszont nem jut olyan eszközökhöz, amelyek egyszerre megengedettek és hatékonyak. Fennmarad a... rend, de kihullik a frusztrált és kudarcot vallott egyén, aki nem tudott megbirkózni ezzel a renddel. [...] a belenyugvás és a lemondás menekülési mechanizmusokban fejeződik ki, amelyek arra ösztönzik az egyént, hogy elmeneküljön a társadalom követelményei elől. [...] A konfliktus úgy oldható fel, hogy... a menekülés teljes, [ezzel] a konfliktus megszűnt, s az egyén kilépett a társadalomból.” (M. 384. o.) Nálunk: az egyént (társadalmi osztályával, csoportjával együtt) kirekesztették a társadalomból.

V. Az utolsó, ötödik alkalmazkodási típus a lázadás. A lázadás „igazi átértékeléssel jár: a frusztráció közvetlen vagy közvetett tapasztalata a korábban megbecsült értékek teljes megtagadásához vezet...” (M. 387. o.)

„...a renegát nemcsak kétségbe vonja az értékeket, hanem egyben azt is bizonyítja, hogy a megtört csoport egységes. Mégis, mint gyakran megfigyelték, mindenkor inkább a felemelkedő osztály, nem pedig a legelnyomottabbak tagjai szerveznek a neheztelő és lázadó egyénekből forradalmi csoportot.” (Kiemelés tőlem – K. Gy.) (M. 387. o.) Ez gyönyörűen mutatkozik meg a magyar '56 kommunista értelmiségijeinél és azon kádereinél, akik előkészítették a forradalmat.

„Ha az intézményrendszert az elismert célok kielégítésének útjában álló akadálnak tekintik, megérett az idő a lázadásra, mint adaptív válaszra. [...] vissza kell vonni a támogatást az uralkodó társadalmi struktúrától, s azt olyan új csoportokra kell ráruházni, amelyeket az új mítosz vezérel. [...] felvázol egy olyan új struktúrát, amely nem vált ki frusztrációt a nélkülözőkből, a mítosz cselekvési programot ad.” (M. 383–384. o.) A magyar forradalommal kapcsolatban két lázadó csoportot különböztethetünk meg. Azokat, akik október 23-a előtt váltak lázadóvá, és azokat, akik ennek az első csoportnak a tevékenysége következtében beálló események hatására lettek lázadók. Merton jellemzése mindkét csoportra igaz, csak a kezdeményezés, a társadalmi folyamatokba való bekapcsolódás ideje különbözik. Az első csoport tudatosabban cselekedett, mert helyzetben volt, és intellektuálisan is vállalni tudta történelmi szerepét, a második csoport spontán módon kapcsolódott a történelem kínálta lehetőséghez.

Merton szerint az újtók elfogadják a kulturális célokat, de elutasítják azokat az intézményes eszközöket, amelyek a fennálló hatalom szerint e célok megvalósításához vezetnek. A visszahúzódnak mind a célokat, mind az eszközöket elutasítják. A lázadók azonban mind a célok, mind pedig az eszközök tekintetében ambivalensek, hiszen ennek a csoportnak a képviselői megpróbálnak új célokat megfogalmazni és azokhoz új intézményes eszközöket rendelni, s mindezt azzal a szándékkal teszik, hogy az így kialakult helyzetet majd a társadalom többi tagja is elfogadja. A minden társadalom legnagyobb hányadát alkotó konformistákkal most nem foglalkozunk, hiszen ők azok, akik a társadalom kulturális céljait és intézményes eszközeit kritikátlanul elfogadják, s ha bekövetkezik is a változás, akkor a megváltozott helyzettel szemben tanúsítanak majd konformista magatartást. Témánk szempontjából akkor válnak érdekessé, amikor a forradalom során döntési helyzetbe kerülnek, véleményalkotásra kényszeríti őket a történelem. (Egészen triviális példával illusztrálva, amikor egy fegyveres felkelő becsönget és enni kér, vagy sebének ellátását kéri.) Amikor Merton kategóriáit bemutatom, fel kell hívnom az olvasó figyelmét, hogy azok nem a teljes személyiség leírását tartalmazzák, hanem sajátos élethelyzetekben való szerepmagatartásokra vonatkoznak. Ugyanakkor azonban ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a fenti típusok a személyiség megszerveződésének típusai, annak ellenére, hogy egyes, konkrét személyek, konkrét szituációban átléphetnek az egyik csoportból a másikba. A konformista lázadóvá válhat, a visszahúzódnak konformistává. Ezeknek a változásoknak az okára már csak a személyiség teljes ismerete adhat választ.

A fentiek ismeretében fogadjuk el Merton definícióját, miszerint „az anómia nem más, mint a társadalom kulturális struktúrájában bekövetkező zavar, ami akkor fordul elő, ha éles ellentét

mutatkozik egyfelől a kulturális célok és normák, másfelől a csoport tagjainak társadalmilag strukturált lehetőségei között, hogy e normáknak megfelelően [sikeresen] cselekedjen.” (M. 395. o.) E gondolat hazai körülményekre való adaptációja azt jelenti, hogy a kulturális célok (a szocializmus felépítése, a javak igazságos elosztása, az egyén szabadsága stb.) és az intézményrendszer (egypárti diktatúra, a politikai rendőrség működése, az állandó félelem a hatalomtól stb.) között valóban éles ellentét mutatkozott. Ha a társadalmi struktúra egyes egyének számára megkönnyíti, mások számára elviselhetetlenül nehezíti, vagy egyenesen lehetetlenné teszi a kulturális célok megvalósítását, tehát a kulturális struktúra és a politikai struktúra között nincs összhang, akkor súlyos zavar támadhat a normák működésében, és kialakulhat a normanélküliség, illetve az új normák keresésének állapota, vagyis a társadalom a heveny anómia állapotába kerülhet. Felbomlanak az addig elfogadott (vagy annak vélt) értékrendek, s erre a különböző csoportok eltérő módon reagálnak.

Arra vonatkozóan nincsenek egzakt szociológiai vizsgálatok, hogy az anómia kialakulása egyes társadalmi csoportokban hogyan zajlik le, és mely mutatókkal lehet jellemezni. Csupán másodlagos elemzések segítségével próbáltak meg az anómiára vonatkozóan információt szerezni a kutatók (például népszámlálási eredményekből). Egy ilyen másodlagos elemzésen alapuló kutatás szerint anomikus tényező például egy lakóterületen, lakókörzetben a magas bűnözési arány, a színesbőrűek átlagot meghaladó jelenléte, a csekély számú saját tulajdonú lakás.

Durkheim fentebb idézett művében a foglalkozási helyzetet, a családi állapotot és a válást, a bűnözést, a faji összetételt vizsgálta mint anómiás tényezőket.

Az '56-os magyar forradalom fegyveres harcosainak vizsgálatakor szintén csak másodlagos elemzésre nyílt lehetőségünk.⁴ A felkelők különböző csoportjairól rendelkezésünkre álló adatok nem egységesek. Sokkal gazdagabb az az adatforrás, amely az egykori felkelőkkel készült interjúkból áll rendelkezésünkre, mint a bírósági anyagokból szerezhető információ. Különösen szűkösek ismereteink a kivégzett felkelőkre vonatkozóan.

A különböző adatforrásokból az ötvenes évek magyar társadalmának ismerete alapján anómiafaktorokat alakítottam ki. Feltételezésem szerint, ha ezekből a faktorokból egy-egy személynél egyidejűleg több előfordul, akkor sokkal nagyobb az esély arra, hogy anómiás személlyel van dolgunk, mintha ilyen faktor nem vagy csak kevés fordul elő. Egy ilyen másodlagos elemzés nem tekinthető teljesen bizonyító erejűnek, mert kontrollcsoportokat is vizsgálni kellene. A történeti szociológia azonban nem vagy csak nagyon ritkán teszi lehetővé, hogy egy kutatást a matematikai statisztika szabályai szerint lehessen lefolytatni. Esetünkben is meg kellene nézni, hogy az anómiafaktorok előfordulása más népességcsoportokban milyen gyakoriságú. Erre az adatok hiánya miatt nem vállalkozhattam.

Munkahipotézisem szerint tehát az 1956-os magyar forradalom fegyveres felkelői között igen nagy számban fordultak elő anómiás személyek.

A szakirodalom és a korabeli magyar társadalom ismerete alapján témánk szempontjából a következő anómiafaktorokat tartom relevánsnak:

1. családi eredet
2. intergenerációs mobilitás/migráció hirtelen és eredménytelen bekövetkezése
3. családtalanság/válás
4. árvaság (fél illetve egész), menhely, nevelőszülők
5. testvérek magas száma
6. alacsony iskolázottság/befejezetlen, félbehagyott iskola
7. alacsony társadalmi státus (szakképesítés hiánya illetve alacsony státusú szakma)
8. korábbi börtönbüntetés
9. korábbi hadifogság
10. lakóhely
11. betegség
12. deviancia a családban (alkoholizmus, öngyilkosság, elmebaj)

13. deviancia a vizsgált személy előéletében (alkoholizmus, öngyilkossági kísérlet, homoszexualitás, nyilas vagy illegális kommunista múlt)

14. kisebbségi eredet (zsidó, cigány)

A tizennégy faktor egymástól nem független, hiszen aki alacsony iskolázottságú, az nagy valószínűséggel szegény családból származik, ahol magas volt a testvérek száma, alacsony a társadalmi státusa, és lakóhelye alacsony presztízsű helyen található, rossz minőségű.

Magyarázatot kíván, hogy a nyilas és az illegális kommunista múltat miért tartalmazza az anómiafaktorok listája. Aki nyilas volt, azt az ötvenes években megbélyegzett, flekkes személyként kezelték (kivéve, ha átigazolt a kommunistákhoz, de még ebben az esetben sem lehetett teljesen nyugodt), vagyis olyanként, aki a társadalom által deklarált célokból eleve ki volt rekesztve. Aki 1945 előtt illegális kommunista volt, az akkor (vagyis 1945 előtt) volt anómiás személy, tehát 1956-ban is megvolt a hajlama az anómiára.⁵

Hangsúlyosan szeretném felhívni az olvasó figyelmét, hogy az anómia nem szitokszó, hanem olyan szociológiai, szociálpszichológiai kategória, amelynek segítségével talán bizonyos kérdésekre választ kaphatunk.

Semmiképpen sem állíthatjuk azt, hogy a tizennégy faktor együttes megléte egy személyben automatikusan eredményezné, hogy ezek hordozója a forradalom idején fegyveres harcossá vált. Azt azonban már nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy akiknél e faktorok nagy számban megtalálhatók, azok a személyek a társadalom által kitűzött célokat (kulturális értékeket) és az azok eléréséhez elvezető normákat (az intézményrendszert) elutasítják, életvezetésük nem normakövető. Szándékosan kihagytam egy 15. faktort, amely az '56-os forradalom utáni időszakra vonatkozik, ezen belül is azokra, akik a felkelésben való részvételért börtönbüntetést szenvedtek, de később közbüntényesként ismét börtönbe kerültek.

A kihagyásnak több oka is volt. Az egyik, hogy a kivégzettek esetében nem lett volna értelme. A másik, hogy nem lehet szétválasztani az okot az okozattól, ugyanis számos, a forradalomban elkövetett cselekedeteiért börtönre ítélt személy szabadulása után marginális helyzetét nem tudta feldolgozni, és ennek következtében követett el közbüntényesnek minősíthető cselekedetet, és került újra börtönbe. A harmadik ok, hogy nem tudhatjuk, hogy a kádárista hatalom nem azért kreált-e a börtönviselt felkelők esetében közbüntényes pereket, hogy utólag is bizonyítsa, lám, ezek az emberek megérdemelték a korábbi büntetésüket. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy meglepően magas azoknak a száma, akik a forradalomban elkövetett cselekedetük miatti börtönbüntetésből kiszabadulva már mint közbüntényesek kerültek ismét börtönbe.⁶ Ez egyébként csak megerősíti azt a feltevésemet, miszerint a felkelők között igen magas volt az anómiás személyek aránya, akik a későbbiekben sem voltak képesek beilleszkedni a társadalomba. Kihagytam még egy tényezőcsoportot, az egyéni frusztrációkat. Ezzel az egyébként rendkívül fontos faktorról azért nem foglalkozhattam, mert csak célzott, azonos körülmények között lefolytatott vizsgálat segítségével tudtunk volna róluk információkat szerezni. Még azokban az esetekben sem foglalkoztam az egyént ért frusztrációkkal, és megmaradtam a kemény mutatóknál, amikor pontos tudomásom volt ilyenről, ilyenekről.

A fegyveres felkelő, a harcos profilja

Amikor profilt alkotunk, természetesen szélsőségesen kell fogalmaznunk. Nyilvánvaló, hogy az alábbi profil valamennyi tényezője egy-egy konkrét személy esetében egyszerre csak ritkán van jelen.

Amikor a harcosok szociológiai, szociálpszichológiai profilját kísérlem megfogalmazni, akkor azt az életrajzok, interjúk és egyéb, rájuk vonatkozó források alapján teszem. Az alább felsorolásra kerülő tényezők egyénenként eltérő mértékben vannak jelen. Gyakran egy-két tényező erőteljes jelenléte is megerősítheti, hogy valakiből felkelő vált, másoknál sok tényező együttes, de egyenként gyenge jelenléte kell(ett) ahhoz, hogy a tényezők összeadódása révén kialakuljon az az attitűd, amely a fegyveresek közé vezérelt egy személyt.

A korábban felsorolt anómiafaktorokhoz hasonlóan a felkelő profiljának faktorait is előbb csak felsorolom. (A matematikai statisztikai módszerekkel történő megerősítés nem történt meg, mindaz,

amit leírok csupán egy erős munkahipotézis.) Továbbá a harcos profiljának megrajzolásakor azt az állapotot próbálom meg rögzíteni, amely a leendő harcost jellemezte, mielőtt felkelővé vált volna. A profil elemeinél figyelembe kell vennünk, hogy azok rendszerspecifikusan, tehát csakis az akkori magyar állapotok között értelmezendők. Egy kellően megalapozott empirikus vizsgálat után a profil elemei között alá- és fölérendelési viszonyokat, kölcsönös függéseket találhatnánk, és az egyes elemekhez rendelt, az elem dominanciájának értékét jellemző szám tovább finomítaná a képet.

A fegyveres felkelő tehát

1. az intergenerációs mobilitás kárvallottja

[Az 1945–1956 közötti időszakban a valóban megnövekedett intergenerációs mobilitás során sokan vagy egyéni alkatuk, vagy társadalmi helyzetük miatt nem tudtak élni a történelem által felkínált lehetőségekkel. Nem volt meg a szükséges családi motiváció, a személy nem volt képes a történelem által felkínált lehetőségeket kihasználni. Például a faluról városba kerülők esetében sokan elkallódtak, kultúrájukat elvesztve margóra sodródtak. Mások a városszéli munkáskolóniákról nem tudtak előbbre lépni.]

2. primer szocializációja „elfuserált”

[Az elfuserált szó ugyan nem kellően szakszerű, de szándékosan választottam. Olyan személyekről van szó, akiknél a primer szocializáció során közvetített értékek nem voltak használhatók a mindennapi életben, vagy egyáltalán nem volt a primer szocializáció során koherens értékközvetítés, vagy több szakaszban, több egymásnak is ellentmondó fázisban történt a processzus. Például család, nevelőszülő, menhely stb., de az elfuseráltak közé sorolom azokat is, akiknek a családjában titkolni való esemény – például valamelyik szülő deviáns múltja – volt.]

3. csonka közösségekből jött, vágyik az intenzív kollektív érzésre, a sikerre

[Azokra gondolok, akiknek nem adatott meg gyermekkorban a teljes család melege, a szülői szeretet, a család védelmének biztonsága.]

4. iskolázatlan/alacsony iskolázottságú

[Iskolázatlanoknak elsősorban azokat tartom, akiknek nem volt meg a befejezett nyolc osztályuk. Így ezek közé soroltam azokat is, akik a négy elemi után valamilyen ún. rossz, alacsony presztízsű szakmát tanultak. A skála itt széles, az 1–2 osztályt végzettől egészen az 5–6–7 osztályt végzettekig terjed.]

5. kvalifikálatlan

[Nem rendelkezik semmilyen, a társadalmi munkamegosztásban konvertálható szakképesítéssel.]

6. sikertelen

[A siker-sikertelenség dimenziót nagyon nehéz meghatározni, hiszen az erősen szubjektív, mint a szociológiai, szociálpszichológiai vizsgálatokból tudjuk. Sikertelennek azt tekintem, aki valamilyen módon magát annak tekinti, illetve, aki eleve olyan élethelyzetben volt a forradalom előtti időszakban, amely még a legoptimistább szubjektív megítélés alapján sem volt sikeresnek nevezhető, illetve azokat az embereket, akiket az a közeg, amelyben akkor éltek, sikertelennek tartott.]

7. erősen frusztrált

[Természetesen társadalmi frusztrációra gondolok első sorban, de a magánéleti frusztráció is jelentős befolyásoló tényező lehet. Frusztrálnak tekintem azt, akinek sok munkahelye volt, nem voltak társadalmi sikerei, igazságtalanságok érték a mindennapok során, úgy érezte, hogy teljesítményét a környezete nem értékeli, jellemzően nem részesült azokból a javakból – még a saját társadalmi réteghelyzetének megfelelő módon sem – amelyből mások részesültek stb.]

8. kiegyensúlyozatlan személyiség

[Pszichológiai értelemben. Alacsony toleranciaszint, inadekvát indulati reakciók, stabilitás hiánya, önbizalomhiány, bizonytalanság a mindennapokban stb. Számos interjúban egy-egy történet elmesélése során maguk az érintettek számolnak be kiegyensúlyozatlanságuk jellemző megnyilvánulásairól.]

9. tele van elfojtott indulatokkal

[Számos esetben az őket ért sérelmekre indulatosan reagáltak volna, ám a kialakult társadalmi kontroll miatt ezek nem nyilvánulhattak meg, s az indulatok elfojtása tovább rombolta a személyiséget, s ez vezetett a robbanáshoz.]

10. a törvénnyel korábban (a forradalom előtt) szembe kerülő

[Magyarán: priuszos, vagy legalább is aki valamilyen módon már korábban a rendőrség, bíróság látókörébe került. Ez lehetett kocsmái verekedés, alkoholos állapotban történt garázdálkodás, munkahelyi lopás stb.]

11. a társadalmi kereteken kívül álló

[A társadalmon kívülre kerülni sokféleképpen lehet. A marginalizálódás, a peremre kerülés szociológiailag jól definiálható. Peremhelyzetűnek tekintem azt, aki nem rendelkezik stabil munkahellyel, aki sodródik, akinek instabil a családi háttere, akinek nincs normális lakása; vagy van, de mégis munkásszálláson, albérletekben, családjától távol éli az életét stb.]

12. családi élete rendezetlen

[Elvált, ingázó, családjától kiteszított, családi kapcsolataitól megfosztott, zabigyerek, vagy neki van törvénytelen gyermeke stb.]

13. saját életét (a fentiek miatt is) nem sokra becsülő

[Akire az előbbi tényezők közül több érvényes, az gyakran kerül olyan lelkiállapotba, hogy az őt ért sorscsapásokra azzal válaszol, hogy „leírja magát”, alacsony az önértékelése, élete céltalanná válik, a társadalom értékeit elutasítja, de azzal menti fel magát ez alól, hogy saját magát is értéktelennek tartja, a társadalmi hierarchiában alacsonyra helyezi, ezért vállal olyan veszélyhelyzeteket, amelyeket a magas önértékelésű emberek nem vállalnának.]

14. kalandvágyó egy beszabályozott világban, amelyben nincs lehetőség a kitörésre

[Minél érettebb egy személyiség, annál jobban képes vágyait szabályozni, a társadalmi normákhoz igazítani. Alacsony kulturális/civilizációs szinten lévő személyek esetében is hatnak a társadalmi normák, de a vágyak késleltetésére, más területekre terelésére nincsenek minták és lehetőségek, ezért azok elfojtva maradnak, s ha olyan katalizma következik be, amikor kvázi legitimált formában a kalandvágy kiélhető, akkor az meg is történik.]

15. jövőkép nélküli

[Fenti tényezők közül néhány együttállása szinte biztosan eredményezi a jövőkép-nélküliséget, azt az érzést, hogy „én már ebben a világban semmire sem fogom vinni”, illetve „nekem már annyi”. Az ötvenes évek nagy lehetőségei mellett sokaknak kellett rádöbennie, hogy lemaradtak a székerről. Lehet jövőkép nélküli az is, aki csalódott egy eszmében, s az is, akit nem vettek fel az egyetemre, és segédmunkásként sodródik.]

16. a politikát egydimenziósan szemlélő

[Az alacsony iskolázottságból, a beszűkült világból, a mindennapok közegéből következik a napi politikai történések leegyszerűsített értelmezése, a populista, egyszerűen megfogalmazott célokra való fogékonyság. Szintén ebből fakad, hogy történelmi, társadalmi tapasztalataiból azok az elemek

épültek be jobban a személyiségébe, amelyek jól megragadhatók, leegyszerűsítetten is értelmezhetők, és a mindennapi életbe könnyen átültethetők.]

17. (kompenzálásképpen) áldozatvállalásra kész és képes

[Aki nem sokra tartja a saját életét, tele van elfojtott indulatokkal, frusztrált, alacsony intellektuális szinten áll, az – gyakran kompenzálásképpen – kész áldozatot vállalni olyan célokért, amelyek számára világosak, kellően egyértelműek, és vágyaival, elképzeléseivel egybeesnek. Ez különösen akkor igaz, ha olyan területen kell heroikus magatartást tanúsítania, amely megítélése szerint az ő terepe. Az ilyen személyiségek fogékonyak a populizmusra, s velük élnek vissza a populista jelszavak hangoztatói is.]

18. hasznosítható (a társadalmi előrejutáshoz szükséges), kapcsolati tőkével nem rendelkezik [Ez a jellemző a fentiekből egyértelműen következik.]

19. a mindennapi életben konfliktusos a világgal és a munkahelyével

[Ez a jellemző sem igényel különösebb magyarázatot. Aki felmérte (akár hibásan is!), hogy lehetőségei igen behatároltak, előrejutása a társadalmi hierarchiában szinte reménytelen, szegény, attól nem várható el, hogy a munkahelyén megbízható dolgozó legyen, hiszen nem érzi a megbecsülést, és nem érzi, hogy jelentős, számára értékelhető elismerést kapna. Ebből egyenesen következik, hogy konfliktusokkal terhes az élete.]

20. erős kitűnési vágy, amelyet nem tudott 1945 után kielégíteni, hiszen akkor csak egyetlen út

létezett, s 1956-ban adódott számára egy másik, amely a nemzeti függetlenségért vívott harc volt [A kitűnni akarás az ember természetes vágya. Minél differenciáltabb egy személyiség, minél jobban megéri az őt körülvevő világot, annál inkább képes a kitűnéshez a társadalmi normákkal adekvát, működőképes stratégiát kidolgozni, és annak jegyében élni az életét. Aki nem volt képes, vagy nem akart az 1945 utáni beszabályozott utakon járni, annak nem adatott meg a kitűnés. A belülről vezérelt, magas intellektusú személyiség természetesen találhatott magának vigaszágakat – például Hamvas Béla leninvárosi raktárosként is a világ nagy kérdéseivel foglalkozott, és készült a következő opus megírására – a mindennapok embere azonban nem ilyen.]

A harcosok profiljának 20 faktora (miként azt az anómiafaktoroknál is leírtam) nem független egymástól. Továbbá az anómiafaktorok és a profilmfaktorok is erősen összefüggnek. Csak míg az előbbiek esetében arra törekedtem, hogy kemény adatokkal leírható legyen az anómias személyiség, a harcos profilnál olyan tényezőket is megneveztem, amelyek a kemény adatok következményei, amelyek nehezebben ragadhatók meg, mint az anómiafaktorok.

A felkelőcsoportok

A felkelőcsoportok létrejöttéről számos szórványinformációnk van. Ezek részben interjúkból, részben bírósági anyagokból származnak. Néhány visszaemlékezés (például Pongrácz Gergely)⁷ is szól a csoportta szerveződésről, illetve a csoport átalakulásáról az időben. Ahhoz, hogy a harcosok, felkelők magatartását megértsük, ismernünk kell a csoportok keletkezésének, tevékenységének és széthullásának szociológiai, szociálpszichológiai jellemzőit. A felkelőcsoportok életében három szakaszt különböztethetünk meg.

Az első a keletkezés, szerveződés, összekovácsolódás szakasza. Ebben a szakaszban erős indulatok jellemzik a csoportot, szinte beszűkült tudatállapotú, erősen felindult személyek egyetlen közös célért olyan feladatot vállalnak, amelyet racionális döntés alapján nem vállalnának. Vagy a véletlenül éppen együtt lévő emberek állnak össze felkelőcsoporttá, vagy az egy lakóhelyen élők. Nagyon gyorsan kialakulnak a csoportnormák, az egyetlen célra szerveződött közösség viszonylag egyszerű magatartásokat követel meg: csoportszolidaritás, a közös ellenség elleni küzdelem, fegyelem, bátorság, hősiesség, elszántság, kitartás. Ekkor még kialakulatlan, hogy milyen módon, hol, milyen taktikát és stratégiát követve fogják a vállalt feladatot végrehajtani. Egyet tudnak csak:

fel kell venni a harcot az elnyomó hatalommal (ez először az ÁVH), majd az idegen beavatkozóval (a szovjet csapatokkal) szemben.

Ebben a szakaszban nagyon gyorsan kialakulnak azok a jelek amelyek a külvilággal is igyekeznek elfogadtatni az önként vállalt szerepet. Ezt a szerepet el is kell adni, mind a saját társaiknak, mind a külvilágnak. Létrejönnek a színpadias önkifejezés gesztusai, ezek eltúlzásai. Jobban kell játszani ezt a szerepet, mint amilyenek vagyunk! Létrejön egy szerepcentrum, amely a társadalom közösen vallott értékei körül kristályosodik ki. A felkelők osztályhelyzetéből adódóan a szerephez kapcsolódó gesztusok, jelek, szignálok is az adott kultúrából eredeztethetőek. Amikor a harcosok profilját fölvezeltam, a frusztrációnak nagy jelentőséget tulajdonítottam. A felkelők csoporttá szerveződésekor a korábbi időszak frusztrációja miatti lefojtottság már robbanásig feszült, és éppen a harc lehetőségében, ennek vállalásában törnek elő az indulatok, amikor arra alkalom kínálkozik.

Már az első szakaszban megkezdődik a csoportok hierarchizálódása, de az csak később fejeződik be, válik véglegessé, esetleg változik meg radikálisan a korábbi alá-fölérendeltség. Szintén az első szakaszban alakulnak ki a csoporton belüli szerepek, nem csupán vertikálisan, de horizontálisan is. Ám, mivel a csoportok összetétele folyamatosan változik, a szerepek is változnak, változhatnak. Akik egy szerepben erősek, az adott poszton, funkcióban kivívják a csoport elismerését, azok megtarthatják a szerepüket. Mások viszont vagy saját elhatározásukból, vagy a csoport nyomásának engedve más szerepekre kényszerülnek.

Rendkívül fontos lenne annak a megismerése, hogy a különböző felkelőcsoportok esetében hogyan, milyen módszerekkel, és milyen kritériumok alapján történik meg a vezetők kiválasztása. Szórványos ismereteink alapján úgy tűnik, hogy a vezetők vagy verbális (intellektuális) eszközökkel hatnak, szereznek tekintélyt (hangerő, annak hangsúlyozása, hogy hasonló szituációban korábban már szereztek tapasztalatot stb.), vagy a bandapszichóziát követve az erősek, bátrak, ügyesek kerülnek előtérbe (például azok, akik '56-ban a fegyverszerzésnél jeleskedtek, tudták, hol vannak a raktárak, laktanyák, s ott erélyesen léptek fel stb.). A felkelőcsoportok rendkívül szűk keretek között fejtik ki a tevékenységüket, s ehhez nem szükséges sokoldalú intellektuális képességeket bizonyítani. Ám akik ezen a terepen hatékonyak, azoknak olyan markánsnak kell lenniük, amely az adott közegben megfelelő a vezérszerep elnyeréséhez. A felkelőcsoportok életének második szakasza a harc. Ez a lelkesedés, a hősiesség, az áldozatvállalás korszaka. Az első szakaszban még csak föl villanó értékek itt erősödnek meg. Itt érkezik el a bizonyítás időszaka. Rendkívüli szerepet kap a hit, hit abban a szerepben, amelyet játszunk. A kiélezett történelmi helyzetben a szerepjátszó csak totális hittel vehet részt a játékban. Feltétel nélkül el kell hinnie, hogy a szerep maga a valóság. A cinikus szerepjátszásnak itt már nincs terepe. A normális hétköznapok, akár a diktatúrái, akár a demokráciái lehetővé teszik, hogy az emberek hamis szerepekben tetszelegjenek. A totálisan vállalt szerep és a teljes cinizmus között rendkívül sok átmeneti fázis létezik. A forradalom harcosainál ezekre az átmeneti szerepekre nincs lehetőség. Aki meginog a hitében, az hazamegy. A totális hithez vezető út a felkelőknél rendkívül rövid. Azok lesznek a legelszántabb harcosok, akiknél a korábban elfojtott hitek robbanásszerűen törnek elő. A gesztusok természetesen felnagyítódnak, a szerepidegen elemek háttérbe szorulnak, a megfelelő vágyás dominál, erős polarizálódás jön létre a korábbi világ és az önként választott világ között.

Az intézményrendszer történelmi megváltoztathatatlanságának hite megtört, és racionálisan ugyan nem fogalmazódott meg az az állítás, hogy az ellen most érdemes fellépni, de az évtizedes, esetleg más gyökerekből is táplálkozó frusztrációra – éppen ez a réteg, amely az intellektuális kontrollra képtelen volt – a felszabaduló elfojtás után az elébe táruló lehetőséggel, az agresszióval válaszolt. Az agresszió az idegen hatalom, illetve annak hazai kiszolgálói, ágensei ellen nyilvánulhatott meg elsősorban.

A csoporttá kovácsolódás során (ne feledjük, erre rendkívül rövid idő áll rendelkezésre!), nagyon gyorsan kialakulnak a csoportnormák, ezekhez azonnal alkalmazkodni kell, a legerősebbeknek pedig lehetőségük van arra is, hogy a normákat befolyásolják. A csoport hamar átveszi ezeket a normákat, az interiorizálás a „normális” élethez képest sokszoros gyorsasággal történik meg

(Aronson)8. A felkelőcsoportok tagjai kilépnek életük korábbi szerepéből, szerepeiből, hiszen azok használhatatlanná válnak. Korábbi szerepkellékeikből csak néhány alapvetőt tartanak meg, illetve ezeket felerősítve bocsátják a csoport rendelkezésére. Bekövetkezik az új szerep teljes átélése. S a csoport tagjai megkövetelik a környezettől is, hogy fogadják el ezt az új szerepet.

Egy rendkívül izgalmas és nehezen megfejthető folyamat következik, amelyben a civil környezet (a külső szemlélő) hirtelen elfogadja és akceptálja is azokat az attribútumokat, amelyek a felkelőszerephez tartoznak. A felkelő felől nézve létrejön a MI, a fegyveres felkelőcsoport, és a külvilág, amelynek egy része ellenség, egy másik sokkal nagyobb hányada pedig az a polgári lakosság, amelyért a szerepet vállalni kell.9

A felkelőcsoportok önálló normarendszerrel, homogén szerepkellék-együttessel rendelkeznek, amelyek ugyan csoportonként csekély mértékben különbözőek lehetnek, de lényegüket tekintve megegyeznek, és ahogy a forradalom napjai telnek, a csoportok egyre jobban hasonlítanak egymáshoz. A felkelőcsoportok rendkívül erős nyomást gyakorolnak tagjaikra, az aktuálisan fontos szerep(ek) kritika nélküli elfogadására. Természetesen a korábbi szerepektől való elszakadás után az onnan származó értékek „áthallatszanak” az új, éppen dominánssá váló szerepbe. A szélsőséges helyzetekre vonatkozóan azonban nincs megélt magatartási útmutatás, cselekvési sablon, gyakran még irodalmi példa sem. Ezekben a szélsőséges helyzetekben kreatív módon kell alkalmazni a szerepet, kreatív módon kell továbbfejleszteni a rendelkezésre álló normákat. Ezekben a szélsőséges helyzetekben a csoportnorma és a személyiség mélyebb rétegei, értékei gyakran kerülnek konfliktusba.10

Az '56-os felkelők legtöbbje felkelővé válása pillanatában találkozott először közelről a halállal. A saját halálával éppen úgy, mint azokéval, akiknek életét neki kell majd kioltania. A felkelő, hite szerint, amikor a csoporthoz csatlakozik a jó és a rossz küzdelmében a jót választja. Az esetleges halál önkéntes választása/vállalása teszi olyan rendkívülivé, morálisan emelkedetté a felkelők harcos mindennapjait. A felkelő, amikor a csoporthoz csatlakozik, önként vállal egy olyan feladatot, amely saját addigi életének magasabb stilizációs szinten történő megváltása lehet – vagy belepusztul. Természetesen nem történik racionális mérlegelés, s ennek a magasabb stilizációs szintnek (a nemzetért való áldozatvállalásnak) a megfogalmazása is mindig leegyszerűsítve jelenik meg, de egyfajta belső emelkedettséggel párosul. Ugyanis a halál választása és a halál osztása, vagyis a vállalt igazsághoz való hűség bármi áron, a korábbi szerepekből való teljes kilépést jelenti. Nem akarom azt állítani, hogy a felkelők valamennyien meghalni mentek a felkelőcsoportokba, de azt biztosan merem állítani, hogy valamennyien, vagy szinte valamennyien ezt is bekalkulálták, amikor szerepüket vállalták. (Ezzel kapcsolatban érdemes figyelniük azokra a szimbolikus gesztusokra, amelyek a csoportok mindennapjaiban lezajlottak! Például a fegyver átvételekor annak megcsókolása stb.) Abban a pillanatban, amikor valaki azt a végső döntést meghozza, hogy akár el is pusztul, minden más érték átértelmeződik. Nemcsak a jövőt illetően, hanem visszamenőleg is. Ezért a felkelő azt is elvárja, hogy rá vonatkozóan is csak ennek a vállalásnak a megítélése alapján mondjanak ítéletet. A halál vállalása a csoport egész létezését olyan szinten határozza meg, hogy a jó is és a rossz is csak ennek a fényében értelmezhető. Volt közbüntényes elítéltek őszintén a rend megőrzéséért, a fosztogatás ellen lépnek fel, volt munkakerülők napokig alvás és pihenés nélkül harcolnak, dolgoznak, cinikus, hitetlen, másokra tekintettel nem lévő emberek a felkelőcsoportban megbízható, szolidáris bajtársakká válnak. A forradalomnak éppen az a legnagyobb csodája, ahogy a fegyveres harc átformálja a résztvevőket, ahogy a hősök keletkeznek, ahogy korábban sosem volt szolidaritás jön létre a nemzeti ügy mellett.

Az idea, amiért 1956-ban harcolnak: a nemzeti függetlenség. S a felkelők ebben a harcban szerettek volna újra születni. A halál vállalása mellett tehát ott a remény az önújraértelmezésre, az önlegitimáció egy új lehetőségére.

Sok definíciós vita lesz még arról, hogy egy-egy felkelőcsoport, illetve nemzetőr-csoport hová sorolandó. Természetesen voltak olyan nemzetőrök, akik semmiben sem hasonlítottak a felkelőkhöz, feladatuk területileg és funkciójában egyaránt korlátozott volt (egy-egy település vagy üzem rendjének, biztonságának védelme volt, vagyis – fontosságuk megkérdőjelezése nélkül – rendőri, rendvédelmi feladatot láttak el). Főként a fővárosban azonban a nemzetőrök és a felkelők a

legtöbb esetben nevüket és funkciójukat a pillanatnyi helyzetből függően változtatták, a felkelőcsoport nemzetőrségként definiálta magát, vagy éppen fordítva, a nemzetőrök folytattak fegyveres ellenálló (és nem rendfenntartó!) tevékenységet. A fegyveres harcokról ebben a dolgozatban nem kívánok szólni, mivel elsősorban a felkelők szociológiai jellemzőit tekintem dolgozatom témájának. Ennek megfelelően azokat a magatartásmodelleket kívánom felsorolni, amelyek a felkelők tevékenységének harmadik szakaszát jellemezték. '56-ban a különböző fegyveres csoportok számára különböző időpontokban vált nyilvánvalóvá, hogy elérkezett a vég, amikortól tevékenységük értelmetlen. S bár nagyon rövid idő telt el a felkelőcsoportok megalakulása és e felismerés között, számukra ez az objektív idő (egy-két hét) éppen rendkívüli intenzitása miatt sokkal hosszabbnak tűnt, személyiségfejlődésük szempontjából meghatározóvá vált. Még azokban az esetekben is, amikor a felkelő eldobta a fegyvert és külföldre menekült, tehát nem kellett a következményekkel számolnia. Tudjuk, hogy november közepéig az egész országban befejeződött a fegyveres ellenállás.

A csoportok különböző módon szétszóródtak. Az utolsó napokban már csak az öngerjesztés tartott egyben néhány csoportot. Ez a fázis még a korábbiaknál is keményebb magatartást kívánt. A forradalom megbukott. Az első forradalom, a főhatalom reprezentánsai a jugoszláv követségre menekültek, a munkástanácsokkal folyt ugyan a tárgyalás, de látszott, hogy őket is térdre fogják kényszeríteni, a fegyveresekkel szemben azonban a legbrutálisabban lépett fel a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, illetve a szovjet parancsnokság. Kudarccal, meneküléssel, gyanakvással, széthullással – ezek jellemezték a felkelők életének, tevékenységének utolsó periódusát.

A hősök elveszítették a talajt a lábuk alól, teljessé vált a reménytelenség, a csoportok tagjainak egy része lemorzsolódott, a legelszántabbak azonban nem adták fel. (Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, hogy kik voltak azok, akik a végsőkig kitartottak, s kik azok, akik időben felismerték a vereséget, és vagy alámerültek, vagy elmenekültek az országból.)

Akik a végsőkig tartó, immáron teljesen reménytelen és irracionális küzdelmet választották, azok a halált választották. Értékrendjük átalakult, megkeményedtek, gondolkodásukban a vagy ők, vagy én pszichózis dominált. Az utolsó fázis cselekedeteit nem lehet az első két fázisával azonos mértékkel megítélni. Ebben a lefelé szálló ágban a kétségbeesés, az előző két fázis értékeibe való görcsös kapaszkodás a jellemző. Ekkor már elfogadhatóvá válik a jóért rossz eszközökkel való cselekvés. Minden polarizálódik, akár a bujkálást, akár a menekülést választják a felkelők. A félelem, amely korábban legyőzhető volt, részben a csoportbéli létből fakadó fokozott erő érzésével, a részleges sikerekkel, részben a környezet szolidaritásának állandó érzése segítségével, tehát a félelem a csoportok széthullása, létszámának csökkenése, valamint az egész társadalomra is jellemző félelem okán megszűnő szolidaritás miatt szélsőségesé, szinte betegessé válik. Persze azok, akik a korábbi napokat bátran végigküzdötték, nem hajlandók ezt a félelmet bevallani. Sem a csoporttagoknak, sem önmaguknak. Racionalizálják magatartásukat, a forradalmi szigor és forradalmi kegyetlenség növekszik, a korábban oly gyorsan kialakult normák tovább keményednek, a korábbi életből származó gátlások föllazulnak, egyetlen dolog nem változik, sőt tovább erősödik: a hit a harc jogosságában, igazságosságában. A harcot a végsőkig vállalók szomorúan észlelik, hogy a lakosság behódolt, hogy a korábban irányukban tapasztalható szolidaritás jelentősen csökkent, sőt sok esetben meg is szűnt, aki tegnap még partner volt, az mára árulóvá, ellenséggé vált, aki tegnap még élelmet adott, az mára meg sem ismeri őket. Akiknek tegnap még ők segítettek, azok ma már nem hajlandók emlékezni az elmúlt napokra. Akik a végsőkig kitartanak, azok két-három hétnyi harc után, elgyötörten, kilátástalanul, a racionális döntésre képtelenül menetelnek a halálba vagy a börtönbe, az akasztófára.

A csoportdinamika törvényei már nem érvényesek rájuk. Állandóan változik az az erőtér, amelyben a harcosok az utolsó fázist átélik. Önmaguk is állandóan változnak, tehát nem lehet az egyének és a környezet ismerete alapján valamilyen törvényszerűséget felállítani, miként azt az első és a második fázisban lehetett.

A forradalom szimbolikus halállal, a Sztálin-szobor ledöntésével kezdődött. A gonosz szimbóluma volt a szobor, s amikor elpusztult, amikor végighurcolták a városon, amikor szétverték a Nemzeti Színház előtt, bekövetkezett a katarzis. Az eufóriás tömeg – akár sikerült megszereznie egy darabot a

„gonosz testéből”, a hullából, akár nem – megnyugodva vette tudomásul, hogy holnaptól más világ lesz.

A fegyveresek azonban a valóságos halállal találták szemben magukat. Őltek és őket is a halál fenyegette. De a harc az ellenséggel szemben még racionálisnak tűnt: voltak játékszabályai, a háború szabályai. Az utolsó fázisban azonban a felkelőcsoportok maradványaira vadásztak az ávosok és a szovjetek. A szimbolikus halálért valóságos halállal kívánt elégtételt venni a győztes hatalom.

A felkelők, felkelőcsoportok szociológiai összetétele

A felkelőkről eddig Eörsi László gyűjtötte össze és jelentette meg a legrészletesebb anyagot.¹¹ Természetesen nem biztos, hogy a Ferencváros felkelői akár a főváros, akár az ország valamennyi felkelőjét reprezentálják, de nem is törekszem arra, hogy statisztikailag érvényes következtetéseket vonjak le. Fő törekvésem, hogy jellemző tendenciákra hívjam föl a figyelmet. A későbbi adatok (elsősorban a VII. és VIII. kerületi csoportokra vonatkozóak, de a többiek is) vagy megerősítik megállapításaimat, vagy színezik, vagy egyes részleteit megcáfolják. Megítélésem szerint a lényeges megállapítások vonatkozásában csak jelentéktelen korrekciókra lesz szükség. Fontos forrásnak tekintem a Pesti utca – 1956 című interjúkötetet¹² is, amely 12 egykori felkelővel készített interjú szerkesztett változatát tartalmazza.

Munkám során felhasználtam azokat a felkelőkkel készített interjúkat is, amelyek az 1956-os Intézet Oral History Archívumában találhatóak.¹³

Az 1956-os forradalom Kézikönyve¹⁴ tartalmazza a megtorlás halálos áldozatainak rövid életrajzát, és az ellenük hozott ítéletet, valamint forradalom alatti tevékenységüket. A 229 kivégzett közül kigyűjtöttem azokat, akik felkelőként, illetve felkelőként is tevékenykedtek és az adatokat összevettem Eörsi adataival. Mindkét adatbázis rendkívül hiányos, ám ennek ellenére néhány alapadat vonatkozásában az összevetés lehetséges. Ennek az összevetésnek az alapján arra a kérdésre is választ tudok adni, hogy az országos kép mennyiben tér el a ferencvárositól, illetve mennyiben esik azzal egybe. A kivégzettek közül nem vettem figyelembe azokat a személyeket, akiket egyértelműen politikai perben ítélték el (Nagy Imre és társai, Szigethy Attila, Földes Gábor, Brusznay Árpád stb.) Viszont nem hagyhattam figyelmen kívül például a lincselők adatait, függetlenül attól, hogy ezek a személyek a büntetés alapjául szolgáló cselekedetükön kívül részt vettek-e a nemzetőrség vagy a felkelők mindennapi tevékenységében. Ők ugyanis a forradalom olyan aktorai voltak, akiknek személyével és cselekedeteivel akkor is foglalkozni kell, ha mind az akkori, mind a mai megítélés szerint az nem illeszhető a forradalom tiszta célkitűzései közé. A forradalomról ugyanis csak akkor kapunk, kaphatunk egyértelmű és világos képet, ha a túlkapásokról is szólnunk, és kísérletet tesszük arra, hogy megismerjük, kik követték el ezeket. (Ha egyáltalán van értelme egyáltalán túlkapásokról beszélni, s nem az akció-reakció ellentétpár alapján vizsgáljuk a történéseket.)

A Szakolczai Attila által összeállított anyagban szereplő életrajzok rendkívül hiányosak, gyakran még a legalapvetőbb adatok is hiányoznak, aminek az az oka, hogy a bírósági, levéltári források nem a 40 évvel későbbi szociológiai kutatásokhoz kívántak anyagot szolgáltatni, hanem az akkori „igazságszolgáltatás” rutinját követték, ám még ebben sem következetesek.

Eörsi kutatásai során nem hagyatkozott a tendenciózusan eltorzított bírósági anyagokra (bár azokat is felhasználta), hanem egyrészt más levéltári forrásokat is feltárt, másrészt számos interjút készített egykori felkelőkkel, és ezek együttes alkalmazásával igyekezett az egykori történéseket rekonstruálni. A szerző többször is figyelmezteti az olvasót, hogy a rendelkezésre álló tények nagyon hiányosak, s ezt ahol teheti, bizonyítja is. Ugyanakkor azonban a kibontakozó kép igen sok, egymással kvadráló információt tár az olvasó elé.

A három nagy felkelőcsoport (Tompa u.–Ráday u., Tűzoltó u., Berzenczey u.–Ferenc tér) tagjairól (azokról is, akik kikerültek az igazságszolgáltatás látóköréből és azokról is akiket felelősségre vontak) Eörsi összefoglaló táblázatot közöl, s felkelőcsoportonként rövid életrajzi összefoglalókat is ad a legfontosabb illetve az elérhető személyekről. Ezek az életrajzok sokkal több adatot tartalmaznak, mint a Szakolczaiéi, de még így sem kielégítőek.

Az összefoglaló táblázatokban közli a felkelők nevét (ahol az nem ismert: a ragadványnevét), születési (és halálozási) adatait, foglalkozását, a forradalomban való részvételének jogi következményeit (és a börtönbüntetést szenvedettek esetében a szabadulás időpontját). Ez a táblázat kiegészül a Fővárosi Temetkezési Intézet kezelésében működő Kerepesi temető halottaskönyvéből származó (az 1956. október 24. és november 7. között a harcok következtében elhunytak) adataival. Mindkét táblázat nagyon hiányos, s a szerző ezekre a hiányokra korrekten fel is hívja a figyelmet. Egy szociológiai elemzés során feltételezhetjük, hogy a hiányokból adódó torzítás nem vagy csak csekély mértékben befolyásolja a levont következtetéseket.

Szakolczai a 229 kivégzett forradalmárról közöl adatokat. A szociológiailag keménynek nevezett adatok közül mindig megtudjuk az elítélt életkorát, születési helyét, legtöbbször az iskolai végzettségét is, már ritkábban a család társadalmi státusát, az elítélt foglalkozását.

A bírósági iratok természetesen tartalmazzák, ha a halálra ítéltnek korábban már volt bírósági ügye, hiszen ezzel a kádárista propaganda sikeresen tudta bizonyítani, hogy a büntetett előéletű személyektől mást a forradalom alatt sem lehetett várni, mint közönséges bűncselekményt. Csak ritkábban ismerhetjük meg Szakolczai adataiból az elítéltek politikai aktivitását, betegségeit, testvéreinek számát, illetve egyéb adatait.

Eörsi adatforrásai alapján összesen 277 személyről közöl valamilyen adatot. 113 esetben azonban még a felkelő foglalkozását sem tudhatjuk meg. Megfordítva: 164 felkelő foglalkozását viszont ismerjük. Joggal feltételezhetjük, hogy az adathiány nem foglalkozás- (vagy életkor) specifikus, hanem csupán a történeti források sorsának sajátos alakulása okozta, hogy éppen azok az információk vannak meg, amelyek, és azok hiányoznak, amelyek.

Most erről a 164 felkelőről beszéljünk (később pedig nézzük meg a kivégzett felkelők, nemzetőrök adatait is). Az ismert adatok alapján a felkelők 72,6%-a munkás volt (119 fő), ebből 44 fő (26,8%) szakmunkás, (kétharmaduk „jobb szakmával” – például idomszerész – rendelkezett, egyharmaduk „rosszabbal” – például hegesztő), 19 fő (11,6%) betanított munkás, 55 fő (33,5%) pedig segédmunkás. A következő legnépesebb csoport az ipari tanulók, közelebből nem megjelölt tanulók és az egyetemi hallgatók csoportja 25 fővel (15,2%) (11 fő ipari tanuló, 9 fő egyetemista). A későbbiek során jelentősége lesz annak, hogy a IX. kerületi felkelők között katonatisztek (volt katonatisztek) és BM-alkalmazottak is voltak (9+4 fő, 5,5% +2,4%). Természetes, hogy a főváros IX. kerületében nem találkozunk paraszttal, mezőgazdasági tevékenységet folytatókkal.

A IX. kerület három felkelőcsoportjának történetét leíró részeket Eörsi könyvében rövid életrajzok követik (Epilógusok), amelyeket a szerző a fentebb már jelzett források alapján állított össze. Az életrajzok már csak azért sem születhettek egységes szempontok alapján, mert a szerzőnek abból kellett gazdálkodnia, ami a rendelkezésére állt. Természetes, hogy azokról az egykori felkelőkről, akik elérhetőek voltak, – és elmondták az élettörténetüket – sokkal bővebb információ állt rendelkezésre, mint azokról, akiknek életét mások elmondása vagy a periratok alapján kellett rekonstruálni.

Ezekből az életrajzokból nem lenne helyes még hozzávetőleges statisztikát sem készíteni, azonban feltétlenül észre kell vennünk azokat a legfontosabb tendenciákat, amelyek vélhetően a ferencvárosi felkelőkre általában igazak, és bizonyos, nem túl jelentős korrekcióval a többi fővárosi felkelőre is. A legfeltűnőbb ezekben az életrajzokban, hogy a családban, illetve a felkelő korábbi életében mennyi, a „normális” életvitelhez képest deviánsnak, anómiásnak számító jelenség fedezhető fel. (Alkoholizmus, válás, öngyilkossági kísérlet, öngyilkosság, korai árvaság, be nem fejezett általános/elemi iskola, be nem fejezett szakmai képzés, hadifogság, börtön, menhely/állami gondozás, javítóintézet, illegális kommunista múlt.)

A ferencvárosi felkelők között elképesztően magas a korai árvaságra jutottak aránya. Az ő életük vagy rokonoknál, vagy nevelőszülőknél, vagy árvaházban folytatódott a szülő(k) halála után. Az országos átlagot jelentősen meghaladja a felkelők testvéreinek/féltestvéreinek száma. Gyakori, hogy négyen, hatan vagy ennél is többen voltak testvérek.

A felkelők apja, egy-két kivételtől eltekintve munkás vagy – kisebb arányban – paraszt volt. (Lakatos, pék, cukrász, segédmunkás, cseléd, villanszerelő, szegényparaszt, bádogos, kőműves, napszámos, kazánkovács, szobafestő stb.) Ez érthető is, hiszen a forradalom előtti években a

mesterségesen gyorsított iparosítás a társadalmi mobilitást gerjesztette, és nagyon sokan költöztek faluról városba, tehát személyükön keresztül megvalósult az intergenerációs mobilitás. Ahol az anya volt a családfenntartó, vagy ismerjük az anya foglalkozását, hasonló képet kapunk. (Takarítónő, napszámos, summás, alkalmi munkás, cseléd.) Néhány magasabb társadalmi státusú családból származóval is találkozhatunk a felkelők között, mint például cigányzenész, újságíró, közelebből meg nem nevezett értelmiségi, önálló kisiparos és kiskereskedő, vasúti tiszt. Igen figyelemre méltó, hogy a felkelők jelentős hányada a forradalom idején a Ferencvárosban lakott. A Nagykörúton kívüli Ferencváros igazi proletárvilág volt, s minél kijebb megyünk, annál inkább a mélyproli lét felé haladunk. Így volt ez egészen napjainkig. S különösen így volt ez az ötvenes években. A Középső-Ferencváros (a körút és a Hámán Kató út közötti rész) képviselte a nagyvárosi alsóproli világot és a kispolgárságot (amely azonban nem adott utánpótlást a felkelőknek). A Külső-Ferencváros, ezen belül is a Mária Valéria-telep, a klasszikus mélyproli világ megtettesítője volt, azokkal az előnyökkel (például szolidaritás, mindenki ismer mindenkit) és hátrányokkal (lepusztult, komfort nélküli szegénység, általános kriminalizáltság), amelyek általában is jellemeznék egy szegénytelepet. Még ennél is elszomorítóbb képet mutatott a Dzsumbuj és környéke, amely már egyértelműen a (többnyire piti) bűnözés fészke volt, kiegészítve a szolidaritással és az akolmeleggel. Amikor tehát a IX. kerületi lakóhelyre utalunk, feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a felkelő Ferencváros mely részéről származik, mert ezeknek az embereknek az életében a lakóhely (a család mellett) a legfőbb érték közvetítő, hiszen alig jártak iskolába, s más kutatásokból tudjuk, hogy ebben a szubkultúrában az iskola szerepe a szocializációban sokkal jelentéktelenebb, mint a szűkebb (lakóhelyi) társadalmi környezeté.

A szekunder szocializációban a lakóhelyi környezetnek rendkívül nagy szerepe van.

A család által közvetített értékek ugyanis az iskolában gyengülnek, a lakóhelyi közösségekben viszont megerősítést nyernek. S a személyiség kialakulása során minden ember arra vágyik, hogy az otthonról hozott (a primer szocializáció során elsajátított) értékek kapjanak megerősítést, s nem arra, hogy azokat felülbírálják, sőt bűnösnek ítéljék. A lakóhely szocializációs erejét csak fokozza, hogy ebben a szubkultúrában nagyon erős a szomszédsági kapcsolat szerepe. A komfortnélküliség, a szűkös otthonok, a szegénység kikényszerítik, szinte természetessé teszik az egymáshoz közel lakók együttműködését, a napi, folyamatos szolidaritást, s ennek következtében az egymáshoz való hasonló mentalitás kialakulását a mindennapi életben. Akik ilyen közegben nőnek fel, megszokják, hogy a hasonló sorsúakkal szolidárisnak és hasonlóan gondolkodónak kell lenni, hiszen a közeg nem tűri, hogy annak értékeit valaki megtagadja. Aki ezt tenné, az a túlélését veszélyeztetné.

A lincselőkről

Szándékom annak a bizonyítása, hogy az 1956-os magyar forradalomban előforduló lincseléseket, népítéleteket, a felkelők által hozott (minden formáságot nélkülöző, később közönséges gyilkosságnak minősített) statáriális halálos ítéleteket (amelyek miatt a megtorlás során a legtöbb halálos ítéletet szabták ki) nem kell utólag sem szégyenletes dolognak, a forradalom szellemétől idegennek, elítélendőnek tartani, sőt, aki ezt teszi, annak a figyelmét fel kell hívni arra, hogy az adott történelmi előzményekhez képest milyen visszafogottak voltak a népítéletek, és milyen kevés esetben fordultak elő.

Vizsgáljuk meg azokat a körülményeket, amelyek előbb a fegyveres harchoz, majd annak okszerű folytatásaként a lincselésekhez, ávósgyilkosságokhoz stb. vezettek. Az 1956 októberében magát legitimnek tételező politikai vezetés, 23-án este a Rádiónál a tüntető tömegre lövetett. Ezzel egyidejűleg szovjet csapatok vonultak Budapestre és még 23-áról 24-ére virradó éjszaka szörnyű rombolást hajtottak végre a város belső kerületeiben. A tüntető tömegre a Szabad Nép-székházból is tüzeltek. Később a kádárista propaganda úgy állította be, hogy a fegyveres harcot a Rádiónál a felkelők kezdeményezték, ám ennek a dolgok végső kimenetelét illetően semmilyen jelentősége nincs, ugyanis ha valóban lett volna néhány tüntetőnek fegyvere, azzal semmire nem ment volna, illetve használatára sor sem került volna, ha a tömeg követelését, a 16 pont beolvasását teljesítette

volna a hatalom. (Az ott lévő tüntetők lettek volna az elsők, akik a soraikból fegyvert használt megfélemezni, lefegyverezni, ha a tárgyalások eredményesek.)

A szovjet csapatok bevonulása irtózatot váltott ki a tüntetőkben (és persze a lakosságban is). A jelenlévők közül többen elmondták, hogy a tétova szovjet tankokat (azért voltak tétovák, mert nem tudták, hogy mit kell tenniük egy sűrűn beépített városban, s még a tűzparancs után is csak vaktában, a Körút házait lőtték az első emelet magasságában) a láncfalak közé helyezett utcakövekkel harcképtelenné tették, s az így megállásra kényszerített jármű tetejére fölmásztak, s nem engedték kiszállni a harckocsi személyzetét.¹⁵ Huszonharmadikán este azért kezdődött meg a harc, mert az ÁVH, majd később a szovjet hadsereg tüzet nyitott a tüntetőkre, s a hatalom nem ismerte fel, hogy a nagyon szerény követelések teljesítése (de legalább annak ígérete) árán másnapra békét lehet teremteni.

A felhalmozott indulatok levezetésének korántsem a harc volt a legbiztosabb módszere.

Pszichológiailag ugyanis a triumfálás sokkal egyértelműbb, ha azon a stilizációs szinten történik, amelyen maga a kihívás is történt. (Gondoljunk arra, hogy az ironizáló megjegyzésre ökölrel válaszolt a köznapiságban is elítéljük. Aki viszont szellemesen visszavág, az sikert arat.) A kihívás, a hatalom elleni fellépés pedig tüntetéssel, jelszavak és követelések hangoztatásával kezdődött, a Sztálin-szobor ledöntésével folytatódott, amelyet ebben a szituációban – mint azt korábban már leírtam – szimbolikus gyilkosságnak értékelhetünk. Amikor ledőlt a szobor, elpusztult a rossz, bekövetkezett a katarzis. Az aktus sokkal jelentőségesebb volt, mint önmaga, hiszen egyszerre jelentette a korábbi évtized minden nyomorúságának megszűnését, a szovjet megszállók megalázását és egy esetleges új korszak kezdetét. A szobor végigvonszolása a városon, majd a szétverése kellő elégtételt szolgáltatott volna a tömegnek, de csak akkor, ha a tüntetés során elhangzott követelések teljesítésére legalább ígéretet kap.

A 23-án utcán lévő tömeg ugyanis nem volt vérszomjas. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint magának a Sztálin-szobornak a hosszadalmas ledöntési procedúrája, amelynek során számtalan humoros elem volt tapasztalható. A teljes, és sokáig sikertelen ledöntési folyamat alatt végig tréfás bekiabálásokat lehetett hallani a tömegből, tippek hangzottak el, hogy hogyan lehetne sikeres az akció. (Jóskának nevezték a bronzmonstrumot, és hozzá – is – intézték a szavaikat, mintegy élő személynek tekintve a szobrot.) Amikor már megérkezett a hegesztő apparátus, nem lehetett a munkához hozzákezdeni, mert a szobor nyakában ülő gyerek nem akart lejönni,¹⁶ karját a magasba emelte, és láthatóan nagyon élvezte, hogy hatalmas tömeg figyeli minden mozdulatát. Aki ott volt a téren, az tanúsíthatja, hogy nagyon feszült volt ugyan a hangulat, de nem vérszomjas. Senkiben sem merült fel, hogy közben már a város nem is olyan távoli pontján lőnek a békés tüntetőkre.

A meleg októberi nap sokkal inkább egy majális hangulatát árasztotta, mint egy vérbe torkolló felkelés megindulásáét. Persze a tömegben nem azok voltak a hangadók, akik később a barikádokra mentek, akikből a fegyveres felkelők lettek, de a nappali tüntetéseken, és még este a Parlamentnél is, ezekre a mérsékelt erőkre hallgatott a pesti utca. S hallgatott volna továbbra is, hiszen azt hallotta tőlük, amit hallani vágyott. S Nagy Imre szavait is megnyugvással fogadta, még ha nem is teljesen azt mondta az „Öreg”, amit vártak tőle.

A pusztítási vágyat kielégítette volna a szimbolikus gyilkosság, a Sztálin-szobor ledöntése. Mert természetesen létezett a pusztítás vágya a tömegben, de mert az első forradalom, amely egészen estig teljes mértékben kézben tudta tartani a kezdeményezést, illetve ahol nem tudta, ott is az ő alapintónációja dominált, tehát ezek az értelmiségiek kellően tudták a vadabb indulatokat szublimálni, és olyan követelésekbe csomagolni, amelyek teljesítése a gyilkos vágyakat visszatartotta volna. Ha... Ha a hatalom nem követi el azt a súlyos hibát, hogy erőszakhoz folyamodik. Márpedig elkövette. Amilyen bölcs döntés volt a kora délutáni tüntetések engedélyezése (vagy tűrése, a dolog lényegét tekintve mindegy), annyira elhibázott volt a szovjetek behívása, és az ávósoknak a tűzparancs kiadása.

A mi forradalmunk esetében a lincselés válaszreakció volt. Két értelemben is. Egyrészt az elmúlt évtizedben a társadalom által elszenvedett sérelmekre adott válasz, amelyet azok adtak, akik kellően elkeseredettek voltak, és vállalták a normaszegést, hiszen a lincselés, a népítélet, a másik ember

életének kioltása a mi kultúránkban, a judeo-christianus kultúrkörben mindenképpen a legsúlyosabb normaszegés. Keresztényeknek és zsidóknak egyaránt szent könyve az Ószövetség, amely tartalmazza a Tízparancsolatot, s abban a legerősebb (emberrel kapcsolatos) tiltás a Ne ölj! Másrészt (és itt már a megfontolásnak sokkal kisebb a jelentősége), amikor valakit közvetlen életveszély fenyeget, amikor egy közösség azt tapasztalja, hogy egy másik közösség tagjai gátlástalanul visszaélnék (vélt) erőfölényükkel, akkor a lincselés már nem lincselés, hanem a jogos önvédelmet talán meghaladó védekezés, amelyet ugyan a Btk. büntet, de figyelembe veszi azt, hogy a támadónak mi volt a szándéka.

És van egy harmadik esete a lincseléseknek: amikor az erőfölényét fitogtató hatalom tudatosan ingerli az amúgy is felbőszült tömeget.

A második esetben, amikor a később lincselőknek minősítettek életének kioltása volt a kommunista hatalom szándéka (Köztársaság tér, Mosonmagyaróvár), egyáltalán nem biztos, hogy a földühödött tömeg durva reakciója olyannyira elítélendő, mint azt ma, az íróasztal mellett tesszük, kellő bölcsességet tulajdonítva önmagunknak

Van a lincselőknek egy köztes kategóriája, amely ötvözi az első két esetet. Az évtizedes frusztráció, sérelemtömeg még csak az indulatok felhalmozódását generálta, s nem vezetett volna a tettlegességig, ha a hatalom nem hajt végre gyalázatos mérszárlásokat. Több felkelő mondta, hogy az október 25-i parlamenti sortűz nélkül nem került volna sor az október 30-i, Köztársaság téri párház elleni rohamra. Ez a köztes csoport az, amelyben a morális gátlás működött mindaddig, amíg a hatalom nem követte el az ártatlanok lemészárlásának megbocsáthatatlan bűnét, feloldva ezáltal a lincselőket is a morális gátlások alól.

Természetesen értelmiségi értékek – és a tételes jog – alapján a lincselés nem adekvát reakció, de az adott, rendkívül feszült történelmi helyzetben, amikor a mérlegelésre sem idő nem volt, sem az eseményekben részt vevő aktorok nem voltak rá alkalmasak, akkor nincs jogunk sommásan elítélni a lincselőket.

A forradalom leverése után, a megtorlás első szakaszában (és persze később is) a legsúlyosabb, halálos ítéletet a lincselők ellen hozták (illetve azok ellen, akik az érvényes büntető törvénykönyv szerint formálisan is a legkönnyebben elítélhetők voltak: például a fegyverrejtegetők ellen, ill. azok ellen a felkelők ellen, akik gyilkossággal voltak vádolhatók – a Bhö. 349. §-a szerint).

Az első csoportba tartozó lincselők esetében is (akik a történelmi sérelmeket torolták meg) érdemes megvizsgálni, hogy a bekövetkezett események (függetlenül attól, hogy halállal végződő lincselés volt-e, vagy csak a gyűlölt személyek elkergetése, megfenyegetése) milyen módon következnek az 1956-ot megelőző történelmi korszakból.

Azok, akiknek nem adatott meg a korábbi évtizedben, hogy normális, társadalmilag legitimált szerepegyüttes hordozóivá váljanak, illetve azok, akiket megfosztottak a már korábban kialakult szerepeiktől, s gyakran kriminalizálódtak is, a forradalom napjaiban próbálták meg újra önmaguk lenni, illetve próbálták meg felépíteni (visszaépíteni) szereprepertoárjukat.

A forradalom leszűkíti a cselekvési lehetőségeket, gyakran egyetlen dimenzióban, egyetlen szerepben teszi lehetővé a bizonyítást. A személyiség és a szerepstruktúra egészéből az adott történelmi pillanatban kínált egyetlen ragadja meg, az ördög ellen lázad, s amikor azt tapasztalja, hogy ez a lázadás, illetve a lázadás tettekben történő megnyilvánulása találkozik a tömegek akaratával, akkor a cselekedetet normálisnak ítéli, s a frusztrált személyiség éppen a deviáns cselekedetével emelkedik vissza a normálisok közé.

Ám ezt a visszacsatolást később, a bíróság előtt nem lehetett mentő körülményként felhozni. Azok voltak a szerencsésebbek, akik azzal a szándékkal indultak el a párttitkár vagy a tanácselnök lakásához, hogy agyonütik, de a „célszemély”, mire odaértek, már elmenekült. Számos kis településen a lincselésnek induló akció (a résztvevők szerencséjére) nem fejeződött be. Megint más esetekben a fölgerjedt tömeg hangadóit a higgadtabbak lecsillapították, többnyire azzal, hogy a felelősségre vonás a forradalom győzelme után törvényes keretek között fog megtörténni.

Azért tartom fontosnak, hogy legalább röviden érintsem a lincselőket, amikor a felkelőkről gondolkodunk, mert egyrészt igen sok esetben (persze nem mindig) a felkelők közül kerültek ki, másrészt a felkelők, amikor már fegyveres csoportként tételezték magukat, és csoportként

maguknak kitűzött célok megvalósításáért vállalták a közös cselekvést, a csoportban kialakult új normák szerint kezdtek el cselekedni, s a fentebb említett primér indulatokat a csoport céljainak rendelték alá, s új, magasabb morális szinten fogalmazták meg céljaikat. Bizonyítja ezt az a sok példa, amikor felkelők védőőrizetbe vettek ávosokat, pártfunkcionáriusokat, sőt, szovjet katonákat is, s nem érvényesítették az egyébként az eseményekből szintén következő forradalmi terrort. Szükségesnek tartanám, hogy valamennyi súlyos testi sértésbe illetve emberélet kioltásába torkolló lincselést egyenként vizsgáljunk meg, előzményeivel, résztvevőivel együtt, s csak a kapott eredmények összegzése alapján mondjunk ítéletet. Az '56-os magyar forradalom idején Magyarországon mintegy 3300 település létezett és ennél is több, jóval több üzem, gyár, hivatal, termelőszövetkezet, állami gazdaság vagyis munkahely. Mindezekben, vagy legalábbis majd mindegyikben tevékenykedett olyan személy (párttitkár, személyzetis, igazgató, tanácselnök, téveszelnök, begyűjtési felelős, besúgó stb.), aki a korábbi évek során joggal vívta ki a szűkebb vagy tágabb közösség gyűlöletét. Olyan személy, aki emberek sokaságának életét tette (gyakran örökre és jóvátehetetlenül) tönkre, aki egzisztenciákat rombolt szét, aki, ha formálisan nem is gyilkolt, de cselekedeteivel sokakat tett földönfutóvá, lelkileg megnyomorítottá, megalázottá. Olyan személy, akinek listája, megjelölése alapján embereket kitelepítettek, lakásából elzavartak, javaitól megfosztottak, állásából elbocsátottak, börtönbe zártak, gyermekét nem engedték továbbtanulni, megfosztottak a lakóhely szabad választásától, és még sokáig sorolhatnám a kommunista éra bűneit. Ezeket a bűnöket a rendszer csak absztraktan követte el, konkrétan (a legtöbbször) nevesíthető személyhez (személyekhez) kötődött a bűnös cselekedet. És ezeket a személyeket a kisebb közösségek jól ismerték, velük együtt éltek, arra voltak kárhózzátva, hogy nekik kiszolgáltatva teljenek mindennapjaik.

Amikor pedig nem voltak a rendszer nevében büntetést elkövetők nevesíthetők, akkor az áldozatok tudták azt, hogy melyik szervezetek voltak szenvedéseik okozói. Ilyenkor ezeket a szervezeteket, ezeknek is elsősorban a vezető funkcionáriusait tekintette az utca bűnösnek. Az ávosokat, a pártfunkcionáriusokat. Természetesen nem volt ismert a köznépl előtt, hogy ezek a szervezetek pontosan hogyan működnek, milyen működési mechanizmus, belső szervezeti rend nyomán születnek a döntések, ezért „az ávos”, „a pártfunkcionárius” tekintetett bűnösnek.

Sok millió ember élt ebben az országban, akinek jó oka lett volna elégtételt venni az őt ért sérelmekért. S hogy ez nem következett be, illetve csak nagyon kevés esetben, s akkor is jól bizonyíthatóan a hatalom indolenciája okán, az azt bizonyítja, hogy az '56-os magyar forradalom rendkívüli erkölcsi tartással bírt. Ma, a polgári demokrácia kilencedik évében láthatjuk a televízióban azt az apát, akinek megölték a kislányát, s az apa fogadkozik, hogy az eltörölt halálbüntetés miatt, ha megleli a rendőrség a gyilkost, ő fog személyesen elégtételt venni, vagy is megöli lánya gyilkosát. A bűn és az ezért járó büntetés a társadalom normái, szokásrendszere szerint rendelkezhet egymáshoz. A különböző társadalmi csoportokba tartozó emberek eltérő normák alapján végzik ezt az összerendelést. (Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy bár az Alkotmánybíróság eltörölte a halálbüntetést, a közvélemény jelentős része ezzel nem ért egyet, s egyes pártok választási programjuk részeként annak visszaállítását ígéri győzelmük esetére. S nem véletlenül teszik ezt, hiszen tudják, hogy sokakban, nagyon sokakban a „szemet szemért, fogat fogért” elv visszhangra talál.) Nem tételezhetjük fel, hogy 1956-ban Magyarországon kevésbé vágytak volna az emberek a bűnösök méltó és (szerintük) arányos megbüntetésére. S mert a köztudatban a halálbüntetés igen erősen jelen volt (már csak azért is, mert a hatalom elég nagyvonalúan alkalmazta azt 1945 és 1956 között), egyáltalán nem csodálkozhattunk volna azon, ha az áldozatok a forradalmi helyzetet kihasználva elégtételt vesznek. S még azt is joggal remélhették volna, hogy a közvélemény melléjük áll, hiszen az utca véleményének közvetlen formálói is hozzájuk hasonló sérelmeket szenvedtek el.

Eddig – ha hallgatólágon is, de – a lincselésnek csak a legszélsőségesebb formájáról, a halállal végződőről szóltam. A népitéletnek azonban voltak enyhébb formái is, amelyek sokszor csak a véletlen miatt nem torkolltak tragédiába. Ezek közé sorolhatók azok az esetek, amikor a gyűlölt személyt elzavarták munkahelyéről, lakóhelyéről. Esetleg meg is verték, vagy az elzavarás együtt járt a fizikai kényszerrel. Ez is lincselés, a lincselés enyhébb fajtája. Az, amelyik nem torkollik

halálba. S még az ilyen esetek száma is rendkívül csekély. Persze, mondhatjuk, hogy akik számíthattak a népharag ilyen jellegű megnyilvánulására, azok időben elmenekültek (erre számos esetet ismerünk), de ez nem kellő magyarázat a forradalom moráljának magas szintjére. S ne feledjük, hogy az 1945 után felnövő generáció, s még mindazok, akik ideológiai képzésben részesültek, sokat hallhattak a forradalmi terrorról, mint a nép érdekében használt jogos eszközzel. A forradalmi terror pedig magában foglalja, hogy a gyűlölt ellenséget meg kell semmisíteni. (Még a hetvenes években is forgalomban volt olyan marxista etika-tankönyv, amelyben példaként szerepelt, hogy ha valakinek az anyja osztályárulónak válik, akkor az anyát likvidálni kell, mert az osztályérdek erősebb a szülői szeretetnél!) Tehát, ha valóban maradandó nyomot hagyott volna a korábbi tíz esztendő ideológiája az emberekben, akkor tömegesen likvidálták volna azokat a személyeket, akik a pillanatnyi forradalmi értékek alapján ellenségnek minősültek.

A lincselések nagyobb száma mellett szólt volna az is, hogy a lakosság (részben saját, illetve családi tapasztalóból, részben hallomásból) pontosan, vagy kevésbé pontosan tudta, hogy a magyarországi sztalinizmus éveiben a hatalom milyen brutálisan bánt el mindazokkal, akiket ellenségének kiáltott ki. Tudott az ÁVH-n folyó kínzásokról, tudott a kitelepítésekről, a kitelepítettek szenvedéseiről, tudott a korábbi középosztály ellehetetlenítéséről (a melós a gyárban együtt dolgozott a volt kúriai bíróval és az egykor önálló irodával rendelkező építészszel), s '56-ban már azt is tudta, hogy a kommunisták egymást sem kímélték, egymást is gyilkolták. Ez a tudás akkor is érvényes volt, ha tartalmazott rejtélyes elemeket is. Különösen nem érthette a köznép a kommunisták egymás közötti gyilkolását. De tudta azt is, hogy elüldözték az országból az egykori miniszterelnököt, Nagy Ferencet, hogy illegitim módon került hatalomra az úgymond önként egyesült két munkáspárt. Ezekről a tudásokról nem volt szabad beszélni, s valóban csak szűk családi körben esett szó mindazokról a szörnyűségekről, amelyek a korábbi évtizedben a magyar népet érték. De ez még csak inkább fokozhatta volna az indulatokat, az igazságtevés vágyát, a kemény és végleges rendcsinálást. (Azért írtam véglegest, mert az az ávós, az a pártfunkcionárius, akit felkötnek, lelőnek, agyonvernek többé nem lesz képes ártani.) De nem ez következett be! A forradalom rendkívül fegyelmegesen zajlott. Ahhoz képest, ahogy egy forradalomnak meg kell történnie. A fegyveres harcokat csak ritkán zavarták meg népítéletek, lincselések. Csak ritkán kaptak el egy-egy ávóst vagy pártfunkcionáriust, s akasztották fel a lámpavasra. Legtöbbször a hatalom provokációja után tették ezt a felkelők. Amikor a hatalom megelőzően százakat mészárolt le (Kossuth tér), amikor a hatalom ártatlan tüntetőkbe lövetett (Mosonmagyaróvár). S néha, de tényleg csak nagyon ritkán, amikor az indulatok elszabadultak.

Korábban már szóltam arról, hogy a felkelőcsoportoknál milyen jelentősége volt az új (csoport)normák kialakulásának, s azoknak mi volt a forrása. A fegyelmegesen maradt nép azért maradt fegyelmegesen – és itt van az első forradalomnak hatalmas jelentősége! – mert az írástudók, az értelmiségiek, a nagyimrések, a változtatni vágyó exkommunisták, de az egész sajtó (az írott és az elektronikus egyaránt) azt sugallta, hogy eljön a győzelem ideje, s akkor a korábbi sérelmek okozói a törvény előtt fognak felelni bűneikért. Érdekes ilyen megfontolások alapján elemezni a forradalom sajtóját, s akkor azt tapasztalhatjuk, hogy nyoma sem volt benne a terrorra uszításnak, az önbíráskodásra biztatásnak, sokkal inkább a forradalom méltóságának megőrzésére ösztönözték az olvasóikat.

A kádárpropaganda a Köztársaság téren október 30-án történeteket használta föl a leghatásosabban a forradalom gyalázására. A Köztársaság tér több vonatkozásban is könnyen válhatott áldozattá (szándékosan nem azt írom, hogy az ott lévők, hanem magát a helyet, az épületet jelölöm), mert ott volt az MDP budapesti bizottsága (mellesleg a DISZ-é is), korábban oda rendelték azokat az erőket, amelyek a forradalom leverésének fegyveres vezetői lettek volna, szerencsétlenségére a VIII. kerületben helyezkedett el, abban a kerületben, amely a felkelők egyik fészke volt, s amely mellett a VII. és a IX. kerületben szintén jelentős felkelőcsoportok szerveződtek, öt nap telt el a Kossuth téri vérfürdő óta, s mindazok, akik az utcán harcoltak, nem tudták feledni a gyalázatos mészárlást, végül a tömeg abban a tévhitben élt, hogy nagyobb a súlya, szerepe az épületnek (illetve a benne lévő személyeknek) a valóságosnál.

Legalább 20 személyt végeztek ki a Köztársaság téren történtek miatt. Arra vonatkozóan természetesen alig van információnk, hogy akiket kivégeztek, azoknak ténylegesen mi közük volt a népítélet megszervezéséhez és lefolytatásához, illetve a lincselést megelőző fegyveres harchoz. Azokat végeztek ki, akiket el tudtak kapni, akikről valamilyen módon információt szereztek. Akik a Köztársaság téri lincselésben részt vettek, azok nem hitték el, hogy bekövetkezhet a demokratikus igazságszolgáltatás korszaka, ők már csak saját erejükben, saját munkájukban bíztak.

Képzeljük bele magunkat annak a véletlenül odavetődő VIII. kerületi prolinak a helyzetébe, aki egész élete nyomorúságával terheltén látja, hogy a gyűlölt ávos lábánál fogva lóg a fán. Lehet, hogy nem is ávos, csak a cipője sárga, lehet, hogy éppen Nagy Imre híve, ez a mi prolink szempontjából közömbös. Ő azt látja, hogy egy történelmi korszak szimbólumán elégtételt vett helyette néhány társa, s ő, a mélyproli, az örök megalázott, a demokráciáról még hírből sem tudó, élete minden keserűségét beledja abba a köpésbe, rúgásba, öklözésbe, amellyel a már halott akasztott embert meggyalázza. S ezt az egyébként számunkra, demokraták számára elítélendő gesztust lefotózza valamelyik világlap hírre kiéhezett fotósa, s ez a fotó az egyébként semmilyen akcióban részt nem vevő prolit akasztófára juttatja. Mert a mi prolink, aki a Nagyfuvaros utca egyik házának sötét viceházmesteri lakásában volt albérlő, a forradalom kitörése óta ekkor merészkedett először az utcára, mindaddig féltette egyébként senkinek sem kellő életét, s ezért az egyetlen gesztusért kellett az életével fizetnie.

* Ez az írás egy hosszabb dolgozat jelentősen megrövidített változata. A hely szűkössége miatt nemcsak a szöveget rövidítettem meg, hanem a mondanivalómat alátámasztó/bizonyító táblázatok, valamint teljes fejezetek közlésétől is eltekintettem. A rövidítéseket nem jelöltem, arra törekedtem, hogy ez a változat is összefüggő egészet alkosson az olvasó számára.

1 E. Durkheim Az öngyilkosság című művében (Budapest, 1967, Közgazdasági és Jogi) speciálisan, témája vonatkozásában értelmezi csak az anómiát. D. Riesman A magányos tömeg című művében (Budapest, 1968, Közgazdasági és Jogi) az anómiát a belülről és kívülről irányított emberek közötti különbség igazolására használja fel, s bár ő maga is hivatkozik Mertonra, nem veszi át annak komplex anómiaértelmezését. R. M. McIver anómiaértelmezése Riesmanéhoz hasonlít a leginkább, a pszichológiai elemeket emeli ki (R. M. McIver: *The Ramparts We Guard*. New York, 1995, Columbia University). R. K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 1980, Gondolat. A továbbiakban Merton művére való hivatkozást M.-betűvel és a hivatkozás oldalszámával jelölöm.

2 R. M. McIver: *The Ramparts We Guard*... 184. o.

3 R. M. McIver: *The Ramparts We Guard*... 184. o.

4 Elemzésemben elsősorban a következő forrásokra támaszkodtam: Eörsi László: *Ferencváros, 1956 – A kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet; 1956 kézikönyve – *Megtorlás és emlékezés*. III. kötet. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. Főszerk. Hegedűs B. András. *A kivégzettek életrajzát összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Szokolczai Attila*.

5 Ha majd az első forradalom, a politikai vezetők, értelmiségiek ilyen jellegű vizsgálatát valaki elvégzi, nyilván tapasztalni fogja, hogy közöttük is – természetesen más forrásokból táplálkozva, mint a harcosoknál, a fegyveres felkelőknél – jelentős szerepe volt az anómiának.

6 Eörsi László szóbeli közlése.

7 Pongrácz Gergely: *Corvin köz, 1956*. Budapest, 1989, Magyar Színkör Kiszövegeteztet.

8 E. Aronson: *A társas lény*. Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi.

9 Lásd erről bővebben P. R. Berger–Th. Luckmann: *A valóság társadalmi megformálása (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975. Kézirat)* című művének a szignifikáns másikról írott részeit.

10 P. R. Berger és Th. Luckmann ezt a kérdést fentebb idézett műnek *A társadalom mint objektív valóság és A társadalom mint szubjektív valóság* című fejezeteiben mélyen elemzi.

11 Eörsi László: *Ferencváros...*, valamint ugyanő: *A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban*. Budapest, 1993, 1956-os Intézet.

- 12 Pesti utca – 1956. Interjúk fegyveres felkelőkkel. Szerk. Bindorffer Györgyi és Gyenes Pál. Budapest, 1994, 1956-os Intézet.
- 13 Az 1956-os Intézet Oral History Archívumában kb. 350 olyan interjú található, amely fegyveres felkelővel, illetve olyan személlyel készült, aki valamilyen formában a fegyveres felkelőkkel szoros kapcsolatban volt.
- 14 1956 kézikönyve, I–II–III. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
- 15 Nagyidai József-interjú, készítette Molnár Adrienne 1989-ben. OHA, 274. sz.
- 16 Ma már tudjuk, hogy a „kisfiú” valójában a közelben lakó Granasztói Szilvia volt.

Évkönyv 1999, Budapest, 1956-os Intézet. 1999. 255-281. p.